

**Мажбурият ҳуқуқи: бажарилишини таъминлаш усуллари,
мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик, мажбуриятларнинг
бекор бўлиши. Шартномалар таснифи, уларни тузиш, ўзгартириш ва
бекор қилиш**

19.1. Мажбурият ва мажбурият ҳуқуқи тушунчалари

Фуқаролик ҳуқуқида мажбурият деб, шундай фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга айтиладики, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатларни амалга оширишга, чунончи мол-мулк топшириш, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади; кредитор эса қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади (ФК, 234-модда).

Юқорида берилган таърифга кўра, мажбурият кенг маънода, ҳуқуқ субъектлари ҳисобланган шахслар (ташкилотлар ва фуқаролар) ўртасида бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий характердаги муносабатларни билдиради.

Мажбурият тушунчаси ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида ҳам чунончи, маъмурий ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи соҳаларида ҳам берилади. “Мажбурият” атамаси бошқа маъноларда ҳам ишлатилади, масалан, мажбурият деб, фақат муайян бир ҳаракатни қилишга, чунончи, ижара ҳақини тўлашга, сотиб олинган нарсани топширишга қаратилган бурчга ҳам айтилади.

Мажбурият субъектлари ва объектлари унинг муҳим унсурлари ҳисобланади.

Мажбурият субъектлари муайян ҳуқуқларга эга бўлган ва зиммасига мажбурият олган шахслардир. Ҳар бир мажбуриятда, албатта, икки тараф иштирок этади. Муайян бир ҳаракатнинг қилинишини ёки муайян ҳаракатни қилишдан сақланишни талаб этишга ҳақли бўлган тараф – *кредитор* деб аталади. Муайян ҳаракатни қилишга ёки ҳаракат қилишдан сақланишга мажбур бўлган тараф эса *қарздор* деб аталади.

Мажбуриятда иштирок этувчи кредиторнинг ҳуқуқи нисбий ҳуқуқ бўлади, чунки кредитор фақат маълум шахс ёки шахсларга (бир қарздор ёки бир неча қарздорларга) нисбатан талаб қўйиш ҳуқуқига эга.

Мажбуриятда кредиторнинг талаб қилиш ҳуқуқи ва шунга яраша қарздорнинг бурчи нимага қарата белгиланган бўлса, шунинг ўзи мажбурият объекти ҳисобланади. Жумладан, ҳуқуқ ва бурчлар бирор-бир ашёни олишга,

топширишга, муайян пул суммасини тўлашга, бирор-бир ишнинг бажарилишига қаратилган ҳуқуқий ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин.

Мажбуриятлар мажбурият ҳуқуқи тушунчасини келтириб чиқаради. *Мажбурият ҳуқуқи* – мулк топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ёки пул тўлаш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган фуқаролик-ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. Мажбурият ҳуқуқи жамиятимизда мулк муносабатларнинг энг муҳим ва кенг соҳасини, ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий характеридаги қоидалари билан тартибга солади. У ташкилотлар билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни ҳам, чунончи, фуқароларга хилма-хил товарлар, озиқ-овқат маҳсулотларини сотишда, уларга ҳар турдаги хизматлар кўрсатиш, уй-жойлар бериш ва бошқа ҳолларда вужудга келадиган муносабатларни ҳам тартибга солади.

Жамиятдаги мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатлар фуқаролар ва ташкилотларнинг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш, таъминлаш мақсадларида ўрнатилади. Мажбуриятлар тўғрисидаги нормалар мулкнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтишини, ишлаб чиқариш ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари орқали хилма-хил хизматлар кўрсатилишини тартибга солади. Мажбуриятлар воситасида мулк ва мулк ҳуқуқлар кўриқланиши таъминланади, фуқаронинг соғлиғига зарар етказилганда, фуқаро ўлдирилганида кўрилган зарарлар қопланади ва ҳоказо.

Мажбурият ҳуқуқи фуқаролар билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни ҳам, жумладан, бозорларда озиқ-овқат маҳсулотларини олишда, уй-жой сотиб олиш ва бошқа ҳолларда бўладиган ўзаро муносабатларни ҳам тартибга солади. У ташкилот ва фуқароларга етказилган мулк зарарнинг тўланишини, шунингдек қонун ёки шартномалар билан белгиланган асослар бўлмай туриб олинган нарсаларнинг қайтарилишини таъминлайдиган ҳуқуқларни ҳам ўз ичига олади.

Мажбурият ҳуқуқи тизими икки асосий бўлимдан: мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар ва мажбуриятларнинг айрим турларига оид махсус қоидалардан иборат.

Мажбурият тўғрисидаги умумий қоидаларда (ФКнинг 234-385-моддалари) мажбуриятларнинг келиб чиқиши ва бажарилиши, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш, талаб қилиш ҳуқуқини бировга ўтказиш ва қарзни кўчириш, мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик ва ниҳоят мажбуриятларнинг бекор қилиниши асослари, мажбурият муносабатларини вужудга келтирувчи асосий ҳуқуқий восита ҳисобланган шартномалар ва уларни тузиш, ўзгартириш ҳамда бекор қилиш тартиби каби масалалар белгиланади.

Мажбуриятларнинг айрим турларига бағишланган ФК нормалари мажбурият ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ниҳоятда кўп ва хилма-хил бўлганлиги туфайли Кодексда салмоқли ўринни эгаллайди. Мажбурият ҳуқуқининг мазкур махсус қисми нормалари мазмуни ва ҳажми бўйича тенг бўлмаган икки туркумга: шартномали мажбуриятлар институтларига ва шартномасиз (шартномадан ташқари) мажбуриятлар институтларига бўлинган.

Шартномали мажбуриятларга оид ҳуқуқий институтлар асосан шартномавий муносабатлардан вужудга келади ва унинг асосий хусусияти мажбурият тарафларининг эрк-иродасини намоён этиш орқали юзага келади. Фуқаролик қонунчилигида аниқроғи, ФКда шартномали мажбуриятлар қуйидагича жойлаштирилган ва гуруҳларга бўлинган:

1. Мол-мулкни ва мулкӣ ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: олди-сотди (чакана олди-сотди (ФКнинг 425-436 моддалари), маҳсулот етказиб бериш (ФКнинг 437-456 моддалари), товарлар етказиб бериш тўғрисидаги давлат контракти (ФКнинг 457-464 моддалари), контрактация (ФКнинг 465-467 моддалари), энергия таъминоти (ФКнинг 468-478 моддалари), кўчмас мулкни сотиш (ФКнинг 479-488 моддалари), корхонани сотиш (ФКнинг 489-496 моддалари)), айирбошлаш (ФКнинг 497-501 моддалари), ҳадя (ФКнинг 502-511 моддалари), рента (доимий ва умрбод рента) (ФКнинг 512-529 моддалари), умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга бериш (ФКнинг 530-534 моддалари);

2. Мол-мулкни фойдаланиш учун бошқа шахсга топшириш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: мулк ижараси, прокат, транспорт воситалари ижараси, бинолар ва иншоотлар ижараси, корхонани ижарага бериш, лизинг (молия ижараси), уй-жой ижараси, мол-мулкдан текин фойдаланиш (ФКнинг 535-630 моддалари);

3. Иш бажариш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: пудрат, маиший пудрат, қурилиш пудрати, лойиҳа ва қидирув ишлари пудрати, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технология ишлари пудрати (ФКнинг 631-702 моддалари);

4. Хизмат кўрсатиш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: хизмат кўрсатиш билан боғлиқ шартномалар (ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш (ФКнинг 703-708 моддалари), йўловчи, багаж ва юк ташиш (ФКнинг 709-725 моддалари), транспорт экспедицияси (ФКнинг 726-731 моддалари), омонат сақлаш ва унинг алоҳида турлари (ФКнинг 875-913 моддалари), молиявий хизматлар (суғурта (ФКнинг 914-961 моддалари)), қарз ва кредит (ФКнинг 732-748 моддалари), пул талабномасидан бошқа

шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш – факторинг (ФКнинг 749-758 моддалари), омонатларни банкда қабул қилиш ва сақлаш (ФКнинг 759-770 моддалари), банк ҳисобварақларини очиш, олиб бориш (ФКнинг 771-789 моддалари) ва банк ҳисоб-китобларини амалга ошириш бўйича банк хизматлари (ФКнинг 790-816-моддалари));

5. Вакиллик фаолияти билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: топшириқ (ФКнинг 817-825 моддалари), бегона шахснинг манфаатини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш (ФКнинг 826-831 моддалари), воситачилик (ФКнинг 832-848 моддалари), мол-мулкни ишончли бошқариш (ФКнинг 849-861 моддалари), комплекс тадбиркорлик лицензияси – франшизинг (ФКнинг 862-874 моддалари);

6. Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: юридик шахсни ташкил қилиш тўғрисидаги таъсис шартномасини тузиш, оддий ширкат асосида биргаликдаги фаолият, дастлабки шартнома бўйича мажбуриятлар, узоқ муддатли хўжалик алоқаларини ўрнатиш тўғрисидаги шартнома бўйича мажбуриятлар, мажбурий тартибда шартнома тузиш бўйича мажбуриятлар ва ҳ.к.

Шартномасиз мажбуриятлар шахснинг эрк-иродасидан ташқарида юз беради ёки бир томонлама ҳаракат натижасида келиб чиқади. Унинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Бир томонлама ҳаракатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар: омавий танлов, мукофотни ошкора ваъда қилиш (ФКнинг 976-982-моддалари);

2. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар (умумий асосларда зарар етказиш (бош ва махсус деликт) (ФКнинг 985-1004 моддалари), фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш (ФКнинг 1005-1016 моддалари), товарлар, ишлар, хизматлардаги нуқсонлар оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш (ФКнинг 1017-1020 моддалари), маънавий зарарни қоплаш (ФКнинг 1021-1022 моддалари)

3. Асоссиз бойлик орттириш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар (ФКнинг 1023-1030 моддалари).

Мажбурият мазмуни деганда, кредиторнинг қарздор томонидан муайян ҳаракатлар қилинишини (ёки қилинмаслигини) талаб этишга бўлган ҳуқуқи ва қарздорнинг шунга яраша бўлган бурчи тушунилади. Қарздор томонидан қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар ҳар хил: ашёни эгасига (кредиторга) топшириш, ашёларни фойдаланиш учун топшириш, маълум сумма пулни тўлаш, бирор-бир ишни бажариш ёки хизмат кўрсатиш, қарздор томонидан битимнинг тузилишини таъминлаш, бировга етказилган зарарни тўлаш,

асоссиз орттирилган бойликни ўз эгасига қайтариш тўғрисида бўлиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган мажбурият объектларидан кўринишича, мажбуриятнинг мазмуни асосан мулкый характердаги ҳуқуқ ва бурчлардан иборат бўлса-да, ҳуқуқ субъектларини ўзаро мулкый характерда бўлмаган мажбуриятлар ҳам белгилашлари мумкин. Масалан, асар муаллифлардан бири ўзаро келишув бўйича муайян вақт ичида асарнинг бир қисmini тузатиб, қайта ишлаб келиш тўғрисида ўз зиммасига мажбурият олиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, мажбуриятларнинг мазмунида қонунга хилоф бўлмаган ҳар қандай мулкый ва номулкый ҳаракатларни қилишни талаб этишга қаратилган ҳуқуқлар ва бу ҳаракатларни қилиш юзасидан олинган мажбуриятлар бўлиши мумкин.

Мажбурият тарафларининг бир-бирларига нисбатан белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлари уларнинг характериға қараб фарқланади. Улар мазмуни, объектлари ва субъектларига қараб қуйидаги турларға бўлинади:

1.Ижобий ва салбий мазмунли мажбуриятлар. Агар мажбурият юзасидан қарздор муайян бир ҳаракатни қилишға бурчли бўлиб, кредитор айнан шундай ҳаракатнинг қилинишини талаб қилишға ҳақли бўлса, бундай мажбурият ижобий мазмунли мажбурият ҳисобланади. Ҳуқуқий муносабатнинг кўпчилигида ижобий мазмунли мажбуриятлар ётади. Масалан, олди-сотди, мулкни ижараға бериш, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида олинадиган мажбуриятлар – ижобий мазмунли мажбуриятлардир.

Агар мажбурият бўйича қарздор муайян ҳаракатни қилишдан сақланишға бурчли, кредитор ҳаракат қилишдан сақланишини талаб этиш ҳуқуқига эға бўлса бундай мажбурият салбий мазмунли мажбурият ҳисобланади. Масалан, нашриёт шартномаси бўйича муаллиф шартнома кучда бўлган даврда ўз асарини бошқа нашриётға топширишдан сақланиш мажбуриятини олса, нашриёт муаллифнинг бошқа нашриёт билан шартнома тузишдан сақланишини талаб этиш ҳуқуқини олади.

2.Бир томонлама ва икки томонлама мажбуриятлар. Мажбуриятда қатнашувчиларнинг бирида фақат талаб қилиш ҳуқуқи (ёки ҳуқуқлари), иккинчи томонда эса фақат мажбурият (мажбуриятлар) бўлса, бундай мажбуриятлар бир томонлама мажбуриятлар ҳисобланади. Масалан, қарз шартномаси. Қарз шартномаси бўйича қарз берган шахс қарзнинг қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эға бўлса, қарздор ўз зиммасига олган қарзини қайтаришға бурчлидир.

Ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг ҳар қайсиси ҳам ҳуқуқ, ҳам мажбуриятга (қатор ҳуқуқлар ва мажбуриятларга) эга бўлса, бундай мажбуриятлар икки томонлама мажбурият ҳисобланади. Икки томонлама мажбуриятларга олди-сотди, ижара, пудрат каби шартномаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Чунончи, олди-сотди муносабатида сотувчида сотилган нарсани топшириш мажбурияти бўлса, олувчида сотиб олинган нарсанинг қийматига яраша ҳақ тўлаш мажбурияти бўлади ва аксинча. Аксарият мажбуриятлар икки томонлама мажбуриятлардир.

3.Муайян ҳаракатни бажаришга қаратилган ва муқобил мажбуриятлар. Агар ҳуқуқий муносабат бўйича кредитор қарздордан муайян бир ҳаракат қилинишини, масалан, маълум ишнинг бажарилишини, бирор-бир ашёнинг топширилишини ёки маълум сумма пул тўланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлса, бундай мажбурият муайян ҳаракатни бажаришга қаратилган мажбурият ҳисобланади. Агар ҳуқуқий муносабатда кредиторнинг талаби бўйича қарздор бир неча ҳаракатлардан бирини бажаришга мажбур бўлса, бундай мажбурият муқобил мажбурият саналади. Муқобил мажбурият бўйича ҳуқуқий муносабатда бир неча ҳаракат кўрсатилган бўлса ҳам, мажбуриятнинг мазмунини қарздорнинг фақат биргина мажбурияти ва кредиторнинг шу мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилишга бўлган ҳуқуқи ташкил этади. Ҳуқуқий муносабатда назарда тутилган ҳаракатлардан бирининг бажарилиши билан мажбурият ижро этилган ҳисобланади. Муқобил мажбуриятнинг бажарилиши тўғрисидаги қоида ФКнинг 250-моддасида берилган. Мазкур моддада кўрсатилишича, агар қарздор икки ёки бир неча ҳаракатлардан бирини бажаришга мажбур бўлса, қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача тартиб англашилмаса, танлаш ҳуқуқи қарздор ихтиёрида бўлади. Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонун ҳужжатлари¹да қайси мажбуриятнинг бажарилиши лозимлигини танлаш ҳуқуқи кредиторга берилганлиги кўрсатилади. Чунончи, уларда сотилган ашёнинг сифати лозим даражада бўлмаганда, сотиб олувчи ўз хоҳиши билан ана шу ашёни бошқа сифатли ашёга алмаштириш ёки харид баҳосини тегишли даражада камайтиришни ёхуд сотувчининг шу ашёдаги камчиликларни ҳақ олмай тузатиб беришини ёки шу камчиликни тузатиш учун олувчининг қилган харажатларини тўлашни ё бўлмаса шартномани бекор қилиб, ўзига етказилган зарарнинг тўланишини талаб қилишга ҳақли бўлади, деб кўрсатилади. Бу қоида бўйича қарздор сифатидаги сотувчи томонидан бажарилиши лозим бўлган

¹Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996. 5-6-сон, 59-модда, Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

ҳаракатлардан бирини танлаш ҳуқуқи кредиторга, яъни сотиб олувчига берилади.

4.Шахсий характерга эга бўлган мажбуриятлар ва шахсий характерга эга бўлмаган мажбуриятлар. Баъзи мажбуриятлар ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг ҳар қайсиси ёки бирининг шахси билан қатъий боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, топшириқ шартномаси бўйича вужудга келадиган мажбурият вакилнинг (топшириқни бажарувчининг) ишончли шахс бўлишига қараб белгиланади. Бундай шахсий характерга эга бўлган мажбуриятларнинг бажарилишини, агар қонун ёки шартномада бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, бошқа шахсга ўтказилишига йўл қўймайди, кредитор ҳам бошқа шахс билан алмашилиши мумкин эмас. Бундай мажбуриятлар, одатда, қарздор ёки кредиторнинг вафот этиши билан бекор бўлади.

Аксарият ҳуқуқий муносабатларда мажбуриятнинг ким томонидан бажарилиши аҳамиятга эга бўлмайди. Масалан, қарз шартномаси бўйича мажбуриятнинг фуқаро Г. томонидан ҳам ёки унинг учун фуқаро Б. томонидан ҳам бажарилиши мумкин. Бундай шахсий характерга эга бўлмаган мажбуриятлар бўйича кредитор ҳам, қарздор ҳам бошқа шахс билан алмашилишига йўл қўйилади. Бундай мажбуриятлар бўйича кредитор ёки қарздорнинг вафот этиши мажбуриятнинг бекор қилиниши учун асос бўлмайди.

Мажбуриятда санкция масаласига келсак, фуқаролик ҳуқуқи нормаларига мувофиқ қўлланиладиган мажбурлаш чоралари кўпинча ҳуқуқ бузилишда, мажбуриятларни бажармаслик ёки тегишли даражада бажармаслик учун қўлланилади. Санкция фуқаролик-ҳуқуқий муносабатида иштирок этаётган тарафлар ўз зиммаларидаги мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганларида, ҳуқуқ нормаларига мувофиқ қўлланиладиган мажбурлаш чорасидир. Бузилган мажбуриятлар юзасидан қўлланиладиган санкциялар ҳар хил. Мажбурий чора сифатида қўлланиладиган санкциялар умумий характерга эга бўлиши ҳамда махсус, яъни аниқ бир ҳуқуқий муносабатдан юзага келган ҳаракатларга нисбатан қўлланиладиган бўлиши мумкин.

Умумий характердаги санкциялар мажбуриятнинг бажарилишини кечиктириш, бирор ашёни топшириш мажбуриятини бажармаслик учун қўлланилади.

Махсус санкцияларга мисол қилиб, сотилган ашёларнинг сифати тегишли даражада бўлмаслиги учун сотувчининг жавобгарлигини кўрсатиши мумкин.

Санкция мажбуриятларда иштирок этувчи ва ўз зиммаларидаги мажбуриятларни бажармаган тараф – кредитор ва қарздорга нисбатан қўлланилади.

Мажбуриятларни бузганлик учун қўлланиладиган санкциялар қуйидаги гуруҳларга бўлиниши мумкин:

1. Ихтиёрий бажарилмаган бурчни мажбурий ижро эттириш. Масалан, олинган қарз пули ихтиёрий равишда тўланмаганида, уни мажбуран ундириш мумкин бўлади.

2. Шартномада кўрсатилган мажбурият бажарилмаганда, уни бир томонлама бекор қилиш. Масалан, ижарага олувчи ўз мажбуриятини бажармаганда, ижарага берувчининг талаби билан шартнома муддатидан аввал бекор қилиниши мумкин.

3. Мажбуриятнинг ижро этилиши тартибини ўзгартириш. Масалан, маҳсулот олувчи ташкилот аввал маҳсулотлари учун ҳақ тўлашни кечиктирганида, маҳсулот етказувчи у билан акцепт шакли бўйича ҳисоб-китоб қилмай, балки харидор ташкилотга ноқулай бўлган аккредитив шакли бўйича ҳисоблашиш тартибига ўтиши мумкин.

4. Тузук тараф зиммасида бўлган мажбуриятлар ҳажмини камайтиришга қаратилган санкциялар. Бунга мисол қилиб, харидор ўзига шартнома шартларига номувофиқ сифатдаги ашё топширилганида, унинг нархини тегишлича камайтиришни талаб қила олишлигини кўрсатиш мумкин.

5. Нотузук тарафнинг зиммасида бўлган мажбуриятлар ҳажмини ошириш. Бундай санкция қўлланилишида мажбурият бузган нотузук тараф ўзи учун ноқулай бўлган баъзи вазифаларни, қўшимча мажбуриятларни бажаришга мажбур қилинади. Масалан, сифатли нарсга ўрнига сифатсиз ашё топширган сотувчи бу ашёнинг нуқсонларини тузатиш учун ёки камчиликларни йўқотиш учун харидор томонидан қилинган харажатларни тўлашга мажбур қилиниши мумкин.

6. Мулкый жавобгарлик чоралари сифатида кўриладиган санкциялар. Бу тўғрида қуйироқда баён этилади.

19.2. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари

Фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини келтириб чиқарадиган ҳолатлар мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатларни ҳам вужудга келтирадиган асослар бўлиб, улар ФКнинг 8-моддасида кўрсатилган.

Мажбуриятларнинг келиб чиқиши шахсларнинг эркини ифода этилиши билан ёки маълум ҳолатнинг содир бўлиши билан боғлиқ бўлишига қараб,

юридик фактлар қандай вазиятда келиб чиқишидан қатъи назар, икки турга – юридик ҳаракатлар ёки юридик ҳодисаларга бўлинади. Юридик ҳаракатлар мажбуриятларнинг вужудга келиш асоси сифатида деярли кенг тарқалган юридик фактлар қаторига киради. Фуқаролик ҳуқуқи нормалари мажбуриятларнинг вужудга келишини фақат ҳаракатларнинг юз бериши билангина эмас, шунингдек ҳаракатсизлик, яъни шахснинг муайян ҳаракатни бажаришдан ўзини сақлаш билан ҳам боғлайди².

Умумий қоидага биноан, мажбуриятлар ФКда назарда тутилган асосларда вужудга келади. Аммо, бундай мажбуриятларнинг вужудга келиши қонунда назарда тутилмаган бўлса-да, лекин фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий моҳияти ва мазмунига зид бўлмаган фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳаракатлари асосида ҳам вужудга келиши мумкин (ФКнинг 8-моддаси 1-қисми).

ФКнинг 234-моддасида белгиланганидек, мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида ҳамда фуқаролик қонунларида назарда тутилган бошқа асослардан келиб чиқади. Фуқаролик қонунларида назарда тутилган бошқа асослар таркибига давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатлари, суд қарори, турли воқеа ҳодисаларни киритиш мумкин.

Юридик адабиётларда мажбуриятларнинг вужудга келиш асосларини кенгайтирган ҳолда тушунтиришга ҳаракат қилинади ва уларни муайян юридик фактлар, юридик фактнинг бир тури бўлган шартномалар, бир томонлама битимлар, давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатлари, суд қарори, ғайриқонуний ҳаракатлар (деликт ва асоссиз бойлик ортириш), юридик ҳаракатлар (юридические поступки) масалан, топилмани қайтариш (ФКнинг 192-моддаси) ёки топилган хазинани топшириш (ФКнинг 196-моддаси) ёхуд шахсга ёки унинг мол-мулкига зарар етишини олдини олиш учун унинг топшириғисиз қилинган ҳаракат (ФКнинг 826-моддаси) қилиш ва бошқаларга бўлинади³.

Маълумки, ФКнинг кўплаб нормалари шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларни тартибга солишга қаратилган. Бу ҳуқуқий нормалар воситасида тартибга солинадиган мажбуриятлар жумласига мулкни бошқа шахснинг эгалигига топшириш, мулкнинг фойдаланиш ҳуқуқини ўтказиш (мулк ижараси ва уй-жой ижараси, текин фойдаланиш тўғрисидаги шартномалар)дан, бирор ишни бажариш ёки хизмат кўрсатиш ва бошқа шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар киради. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида турли тадбиркорлик субъектлари ўртасида

² Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -26 б.

³ Ўша адабиёт. -25-31 б.

тузиладиган шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар алоҳида аҳамиятга эгадир.

Давлат органларининг қонунда фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган ҳужжатлари ҳам мажбуриятларни келтириб чиқариши мумкин. Бундай ҳужжатлар турли кўринишларда – давлат буюртмаси ёки маъмурий ҳужжатлар шаклида бўлиши мумкин.

Фуқароларга уй-жойлардан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган ордер ҳам маъмурий далолатнома сифатида уй бошқармаси билан ордер олган фуқаро ўртасида уй-жой ижараси шартномасини тузишга ва шу билан муайян мажбуриятларни вужудга келтиришга асос бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий мажбурият судлар томонидан чиқарилган ҳужжатлар (ҳал қилув қарорлари, ажримлар, ҳукмлар) асосида ҳам вужудга келиши мумкин. Қонун йўл қўйган асосларда мол-мулкни қўлга киритиш натижасида ҳам (масалан, эгалик ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ҳосил бўлганлиги сабабли) мажбурият келиб чиқиши мумкин. Бир томонлама битимлар ҳам фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларни келтириб чиқарувчи юридик фактлар жумласига киради. Бундай битимга мувофиқ, шахснинг эрки иккинчи бир шахсга ҳуқуқ ва мажбурият келтириб чиқаради. Бир томонлама битимларга мисол қилиб, васиятномани кўрсатиш мумкин. Васият бўйича масалан, мулк олиш ҳуқуқи ва марҳумнинг қарзларини тўлаш мажбурияти вужудга келиши мумкин.

Яратилган ихтиро ва фойдали модель, буюмларнинг саноат намуналари, фан, адабиёт ҳамда санъат асарлари қонун талабларига жавоб бериши керак. Тегишли қонунлардаги нормаларга мувофиқ, бу яратилган нарсалар уни яратган шахс билан ўзга шахслар, шунингдек тегишли давлат ташкилотлари ўртасида мажбуриятларнинг келиб чиқишига асос бўлади.

ФКнинг 234-моддасида кўрсатилганидек, фуқарога ёки ташкилотга зиён етказиш ҳам муайян мажбуриятлар туғдиради. Бундай мажбуриятлар, одатда, деликт мажбуриятлар деб аталади.

Мажбуриятлар қонунларда белгиланганидек, ҳеч бир асосларсиз бошқа шахснинг мол-мулкни эгаллаб олиши ёки тежаб қолишидан келиб чиқади. Асоссиз олинган ёки тежаб қолинган мол-мулк жабрланувчига асл ҳолида қайтарилиши лозим, агар бунинг имконияти бўлмаса, мол-мулк қўлга киритилиши пайтидаги ҳақиқий қийматини тўлаш, агар қўлга киритувчи орттирилган бойликнинг асоссизлигини билганидан кейин дарҳол унинг қийматини тўламаган бўлса, мол-мулк қийматининг кейинги ўзгариши туфайли кўрилган зарарни тўлаш мажбурияти вужудга келади.

Бошқа шахсларнинг ишларини топшириқсиз бажарганлик сабабли келиб чиқадиган мажбуриятлар тўғрисидаги қоидалар ҳам қонунларда мавжуд.

Қонунларда кўрсатилишича, бошқа шахс манфаатларини кўзлаб топшириқ олмай ҳаракат қилган шахс, шу муносабат билан қилган зарур харажатларнинг, шунингдек бошқа ҳақиқий зарарни тўланишини талаб қилишга ҳақли. Агар манфаатдор шахс топшириқ олмай ҳаракат қилган шахснинг ишини маъқулласа, бундай ҳолларда ФКнинг топшириқ шартнома тўғрисидаги қоидалари қўлланилади ва мажбуриятларнинг келиб чиқишига асос бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлар танлов эълон қилишдан ҳам келиб чиқиши мумкин. Мукофот тўлашни ошкора ваъда қилиш, оммавий танлов эълон қилишдан келиб чиқадиган мажбуриятларда муайян ишни энг яхши бажарганлик ёки бошқа натижаларга эришганлик учун пул мукофоти тўлаш ёки бошқа мукофот бериш тўғрисида оммавий танлов эълон қилган шахс танловни ўтказиш шартларига мувофиқ, унинг ёлиби деб топилган шахсга шартлашилган мукофотни тўлаши лозим.

Мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатлар ҳодисалардан ҳам келиб чиқади. Бунга мисол қилиб табиат ҳодисалар, масалан, ёнғин ёки зилзила натижасида ижарага топширилган мулкнинг зарарланиши туфайли суғурталовчига нисбатан келиб чиқадиган мажбуриятларни кўрсатиш мумкин.

Мажбуриятлар қонунда кўрсатилган ҳолларда бошқа асослардан ҳам келиб чиқиши мумкин.

19-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мажбурият деб нимага айтилади?
2. Мажбурият ҳуқуқига таъриф беринг?
3. Мажбурият ҳуқуқи тизими ҳақида тушунча беринг?
4. Мажбуриятнинг қандай турлари мавжуд?
5. Мажбуриятлар мазмуни, объектлари ва субъектларига қараб қандай турларга бўлинади? Турларини мисоллар билан очиб бера оласизми?
6. Мажбуриятларни бузганлик учун қўлланиладиган санкциялар қандай гуруҳларга бўлинади?
7. Мажбуриятни вужудга келиш асослари нималардан иборат?

МАЖБУРИЯТ СУБЪЕКТЛАРИ

Бобнинг мақсади: Мажбурият ҳуқуқий муносабатлар нисбий характерга эга. Мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилиш ва ушбу талабни бажариш ўзаро белгиланган шахслар ўртасида вужудга келади ва улар мажбурият субъектлари – қарздор ва кредиторлар деб номланади. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари сифатида қонунда тан олинган шахсларгина кредитор ва қарздор бўла олади. Мажбурият ҳуқуқий муносабатларида бундай субъектлар сифатида ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга фуқаролар, ҳуқуқий ҳолати бўйича ўз номидан мулкӣ ва шахсий-номулкий ҳуқуқларга эга бўладиган ва уларни амалга ошириш имкониятга эга бўлган юридик шахслар ва алоҳида тарзда ўз ваколати доирасида давлат ҳам иштирок этади. Мазкур ҳолатларни эътиборга олган ҳолда мазкур бобда мажбуриятда қатнашувчи тарафлар, улушли ва шерик мажбуриятлар, мажбуриятда қатнашувчи тарафларнинг кўпчилик бўлиши, мажбуриятдаги шахсларнинг ўзгариши, регресс (қайтарма) мажбурият масалалари атрофлича очиб берилган.

20.1. Мажбурият субъектлари тушунчаси

Юқорида айтилганидек, мажбуриятда қатнашувчи тарафларнинг бири мажбуриятни бажарилишини талаб қилувчи субъект – кредитор, иккинчиси, яъни мажбуриятни бажарувчи субъект – қарздор деб аталади. Мажбурият айнан ушбу икки субъектнинг ўзаро муносабатидан вужудга келади. Шу сабабли улар мажбурият муносабатларининг асосий субъекти сифатида эътироф этиладилар.

Мажбуриятда қарздор ва кредитор бўлиб иштирок этувчилар, фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эга бўла оладиган шахслар бўлишлари керак. Мажбуриятга оид муносабатларда кредитор ва қарздор сифатида фуқаролар, юридик шахслар, шунингдек баъзи ҳолларда Ўзбекистон Республикаси ҳам субъект бўлиб иштирок этиши мумкин.

Мажбуриятнинг алоҳида турларида тарафлар турлича номланиши мумкин. Масалан, олди-сотди шартномасида – сотувчи ва харидор, энергия таъминоти шартномасида энергия билан таъминловчи ва абонент (истеъмолчи), пудрат шартномасида пудратчи ва буюртмачи, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасида ижрочи ва буюртмачи, транспорт

экспедицияси шартномаси бўйича экспедитор ва мижоз, воситачилик шартномасида воситачи ва комитент, комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаси бўйича бир тараф – комплекс лицензиар иккинчи тараф – комплекс лицензиат, деликт муносабатларида зарар етказувчи ва жабрланувчи ва ҳ.к. Лекин уларнинг бирини қарздор, иккинчисини эса кредитор сифатида тушунмаслик лозим. Чунончи ҳар бир тараф бир вақтнинг ўзида кредитор ёки қарздор бўлиб қолиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида аксарият мажбуриятларда (шартномаларда) қатнашувчи шахслар бир вақтнинг ўзида ҳам кредитор, ҳам қарздор бўлиб ҳисобланади. Масалан, олди-сотди шартномасида сотувчи сотилган нарсани топшириш юзасидан қарздор, унинг суммасини талаб қилиб олиш юзасидан кредитор ҳисобланади ва аксинча, сотиб олувчи мол-мулкни талаб қилиб олиш юзасидан – кредитор, унинг суммасини тўлаш юзасидан қарздор ҳисобланади. Бинобарин, мажбуриятда иштирок этаётган тарафларда, яъни кредитор ва қарздорда ҳам талаб қилиш ҳуқуқи, ҳам мажбурият бўлса, бундай мажбуриятлар (икки томонлама шартномалар) мураккаб мажбуриятлар, деб ҳам юритилади.

20.2. Мажбуриятда қатнашувчи тарафларнинг

кўпчилик бўлиши, улушли ва шерик мажбуриятлар

Одатда, ҳар бир мажбуриятда икки тараф – кредитор ва қарздор қатнашади. Аммо баъзи ҳолларда мажбуриятда кредитор ёки қарздор тарафида ёхуд ҳар икки тарафда ҳам бир неча шахслар иштирок этишлари мумкин. Бундай мажбуриятлар кўп шахсли мажбуриятлар ҳисобланади. Масалан, бир мулк икки шахс томонидан сотиб олинганида сотувчи ҳузурида унинг суммасини тўлаш юзасидан қарздор томонидан икки шахс қатнашади.

Мажбуриятда кўпчилик бўлиб қатнашувчи шахслар актив ва пассив иштирокчиларга ажратилиши мумкин. Мажбуриятда кўпчилик бўлиб кредитор тарафида қатнашувчи шахслар – актив иштирокчилар деб, қарздор тарафида қатнашувчи шахслар эса – пассив иштирокчилар деб аталади. Агар мажбуриятда қатнашувчи шахслар ҳар икки тарафда ҳам кўпчилик бўлиб иштирок этса – аралаш иштирокчилар деб аталади.

Кўп шахслар иштирок этган мажбуриятлар улушли ва шерик мажбуриятларга бўлинади.

Улушли мажбуриятларда қатнашувчи кредиторларнинг ҳар бири қарздордан тегишли улушининг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга

бўлса, улушли қарздорлардан ҳар бири ўзига тегишли улушни бажаришга мажбур бўлади.

ФКнинг 251-моддасида кўрсатилганидек, агар улушли мажбуриятда бир неча кредитор ёки бир неча қарздор иштирок этса, башарти қонундан ёки шартномадан бошқача тартиб англашилмаса, у ҳолда ҳар бир кредитор мажбуриятни бошқалар билан тенг улушларда талаб қилишга ҳақли, ҳар бир қарздор эса бу талабни бажариши шарт.

Улушли мажбуриятга икки фуқаро томонидан улушларга бўлиниб қурилган уй-жойнинг сотилишида сотувчилардан ҳар бири ўз улушига нисбатан тегишли ҳақни талаб қилиш юзасидан кредитор бўлишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Юридик шахслар ўртасида ҳам улушли мажбуриятлар вужудга келиши мумкин. Чунончи, бир неча ташкилот биргалашиб уй-жой қурганида, ташкилотларнинг ҳар бири ўз улушига яраша уй-жойни бошқариш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади.

Улушли мажбуриятларда фаол иштирокчи бўлган кредиторлардан ҳар бири қарздордан фақат ўзига тегишли улушнинггина талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлса, қарздорлардан ҳар бири ўзига тегишли улушда мажбуриятни бажаришга мажбур бўлади.

Кредиторлардан бирига мажбуриятнинг қарздорлардан бири томонидан ўз улушига яраша бажариши улушли мажбуриятни бутунлай бекор қилмайди. Бундай мажбурият, то бошқа кредиторларнинг талаблари қондирилгунча ёки бошқа қарздорлар ўз улушларига яраша мажбуриятларини бажаргунча сақланиб қолади.

Кредиторлар ва қарздорлар кўпчилик бўлган тақдирда кредиторлардан ҳар бири қарздордан қарзни бошқалар билан тенг улушда талаб қилишга ҳақли ва қарздорларнинг ҳар бири эса бошқалар билан тенг улушда мажбуриятини бажаришга мажбур бўлади.

Шериклик мажбуриятларга асосан, кредитор мажбуриятнинг тўла ҳажмда бажарилишини, шерик қарздорларнинг ҳар қайсисидан мажбуриятнинг бутунлай бажарилишини талаб қилишга ҳақли.

Юқорида берилган таърифга кўра, шериклик мажбуриятларида катнашувчилар сифатида қарздор битта-ю, кредиторлар бир неча бўлиши ёки бир неча кредитор ва бир неча қарздор бўлиши мумкин.

Шериклик асосида мажбурият олганлар – шерик қарздорлар бўлса, шериклик асосида талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар – шерик кредиторлар деб аталади.

Шериклик мажбуриятининг мазмунини шериклик мажбурияти ва шерикликка оид талаб қилиш ҳуқуқлари ташкил этади. Масалан, бир неча шахс бир кишига ёки ташкилотга зиён етказганларида қонун бўйича шериклик мажбурияти белгиланади. Бир неча ворисларга қарашли, улушли ва бўлинмаган уй-жой бир фуқаро томонидан сотиб олинганда, шерикликка асосланган талаб қилиш ҳуқуқи вужудга келади.

Шериклик мажбуриятида кредиторларнинг талаблари ёки қарздорларнинг мажбуриятлари улушларга бўлинмайди. Аммо кредиторлардан бири ёки бир нечтаси қарзнинг қисман бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Шериклик (солидаритет) асосида белгиланадиган мажбуриятга кўра, қарздорлардан бири томонидан мажбурият бажарилмаганида, унинг учун бошқа шерик қарздорлар жавобгар бўлишади ва аксинча, шерик қарздорлар бажармаган мажбуриятнинг бажарилишини бундай қарздорларнинг биридангина талаб қилиш ҳам мумкин.

ФКнинг 252-моддасида кўрсатилганидек, қарздорларнинг шериклик мажбурияти белгиланганида, кредитор мажбуриятнинг қарздорларнинг барчасидан биргаликда, шунингдек ҳар қайсисидан айрим-айрим ҳолда тўла ёки қисман бажарилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Шерик қарздорларнинг биридан тўла қаноат ҳосил қилмаган кредитор ололмаган нарсасини бошқа шерик қарздорлардан талаб қилишга ҳақли. Шерик қарздорлар то мажбурият тўла бажарилгунга қадар, қарздор бўлиб қолаверади.

Шерик қарздорларнинг ҳар бири кредиторнинг талабларига қарши эътирозларини билдира олади. Чунончи, қарзнинг илгари тўлиқ ёки қисман тўланганлигини кўрсатишлари мумкин. Аммо шериклик мажбурият бўлгани ҳолда, қарздор кредиторнинг талабларига қарши бошқа қарздорларнинг кредиторга нисбатан бўлган, мазкур қарздор иштирок этмаган, муносабатларга асосланган эътирозларини қўя олмайди (ФКнинг 253-моддаси).

Масалан, шериклик мажбуриятда кредитор Г.нинг шерик қарздорлари А. ва В.лардан бири айтайлик, В. бошқа бир оддий мажбуриятда қарз шартномаси бўйича Г.нинг кредитори бўлса, бундай ҳолда ўзаро ҳисоблашишни фақат В.гина талаб қила олади. Бинобарин, унга нисбатан шериклик мажбурияти юзасидан талаблар қўйилганида, фақат унинг ўзигина эътирозлар билдира олади. Бошқалар бундай ҳуқуққа эга бўла олмайди.

Шериклик мажбуриятининг қарздорлардан бири томонидан тўла бажарилиши, бошқа қарздорларни кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришдан озод қилади.

Шериклик мажбуриятини бажарган қарздор, қонун ёки шартномаларда бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, мажбуриятни бажарган қарздор ўз улушини чегириб ташлаб бошқа қарздорларга тенг улушларда регресс талаб қўйиш ҳуқуқига эга бўлади. Мажбуриятини бажарган қарздорга тўланмаган ҳақ бу ва бошқа қарздорлар зиммасига тенг улушларда тушади (ФК, 254-модда).

Агар шериклик мажбуриятда кредиторлар бир неча бўлса, у ҳолда шерик талаблар вужудга келади ва шерик кредиторларнинг ҳар қайсиси қарздорга нисбатан тўла ҳажмда талаб қўйишга ҳақли бўлади. Бундай шериклик талабларга фаол шериклик дейилади. Шериклик талабларига биноан, қонун ёки шартномада бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, қарздор кредиторларнинг бирига мажбуриятни тўла ҳажмда бажариши мумкин, кредитор эса қабул қилиб олишга мажбур. Шерик кредиторлардан ҳар бири ҳам қарздордан мажбуриятнинг тўла ҳажмда бажарилишини талаб қилишга ҳақли. Бундай талаб қўйилганда мажбуриятни солидар кредиторлардан бирига нисбатан тўла бажариш қарздорни мажбуриятни бошқа солидар кредиторларга нисбатан бажаришдан озод қилади (ФК, 255-модда, 3-банд).

Шериклик талаблар кўпинча биргаликдаги фаолиятдан, шерик муаллифликдан ва бошқа баъзи ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқиши мумкин. Шерик кредиторлардан ҳар бирининг ҳаракати билан бошқа кредиторнинг манфаатига зиён етказмаслиги керак. Чунончи, шерик кредиторлардан бирининг қилган ҳаракати қарздорлардан бирини мажбуриятнинг муайян қисмини бажаришдан озод қилишга қаратилган бўлса ҳам, бу қарздор шерик кредиторлар ҳузурида мажбуриятни тўла бажаришдан озод бўлмайди.

Қарздор шерик кредиторларнинг бири томонидан қўйилган талабга қарши ўзининг бошқа шерик кредиторлар билан бўлган, мазкур кредитор иштирок этмаган муносабатларга асосланган эътирозини қўя олмайди. Масалан, пудрат шартномаси бўйича, пудратчи бир неча жамоа хўжалигининг буюртмасига биноан стадион қуриши керак бўлиб, кейинчалик шу жамоа хўжаликларининг биридан буюртмани кечиктириб бажаришга муҳлат олган бўлса, қолган жамоа хўжаликларининг буюртмасини ўз вақтида бажариши учун қўйган талабига кечиктириб бажариш учун олган муҳлатини қарши қўя олмайди.

Мажбуриятнинг қарздор томон шерик кредиторларидан бирининг тўла ҳажмда бажарилиши, уни бошқа кредиторларга нисбатан бажаришдан озод қилади.

Қарздордан мажбуриятнинг ижросини қабул қилиб олган шерик кредитор, башарти улар ўртасидаги муносабатлардан бошқача тартиб англашилмаса, бошқа кредиторларга тегишли бўлган улушларни тўлаши шарт (ФК, 255-модда).

Аралаш шериклик мажбуриятларда бир вақтнинг ўзида бир неча кредитор ва қарздор шахс иштирок этади. Бундай мажбуриятларни бажариш тартибига фаол ва сушт шериклик мажбуриятларини бажариш дейилади. Масалан, шахсий мулк ҳуқуқи асосида уй-жойга эга бўлган бир неча фуқаро таъмирловчи бригада билан пудрат шартномаси тузган бўлса, улардан ҳар бири мажбуриятнинг тўла ҳажмда бажарилишини бригаданинг ҳар қайси аъзосидан талаб қилишга ҳақли.

Ташкилотлар юридик шахс сифатида мустақил мулкый жавобгарликка эга бўлиб, ҳўжалик ҳисоби асосида иш олиб борганликлари сабабли, ҳар қайси ташкилот мажбуриятини бажармаганлиги учун ўзича алоҳида жавобгар бўлади. Лекин айрим ҳолларда аралаш шериклик мажбурияти асосида ҳам жавобгарлик белгиланиши мумкин. Масалан, турли ташкилотларга қарашли автомашинадан бир неча фуқарога зиён етказилса, биргаликдаги аралаш шерик жавобгарлик белгиланиши мумкин.

Қўшимча (субсидиар) мажбуриятлар фақат қарздорлар тарафида вужудга келади. Мажбурият асосий қарздор томонидан бажарилмаганида, кредитор унинг бажарилишини қўшимча қарздордан талаб қилишга ҳақли. Субсидиар жавобгарлик асослари ФКнинг 329-моддасида назарда тутилган. Бунга асосан, қонун ҳужжатлари ёки мажбурият шартларига мувофиқ, асосий қарздор бўлган бошқа шахснинг жавобгарлигига қўшимча равишда бўлган (субсидиар жавобгарлик) шахсга талаблар қўйишдан олдин кредитор асосий қарздорга талаб қўйиши керак. Агар асосий қарздор кредиторнинг талабини қондиришдан бош тортса ёки кредитор ундан қўйилган талабга оқилона муддатда жавоб олмаган бўлса, бу талаб субсидиар жавобгар бўлган шахсга қўйилиши мумкин. Кредитор асосий қарздорга бўлган ўз талабини қондирилишни субсидиар жавобгар шахсдан талаб қилишга ҳақли эмас, башарти бу талаб асосий қарздорга муқобил талабни ҳисобга ўтказиш ёки маблағларни асосий қарздордан низосиз ундириб олиш йўли билан қондирилиши мумкин бўлса, субсидиар жавобгар шахс ўзига кредитор томонидан қўйилган талабни қондирилишдан олдин, бу ҳақда асосий қарздорни огоҳлантириши, борди-ю бундай шахсга нисбатан даъво қўзғатилган бўлса, асосий қарздорни ишда қатнашишга жалб қилиш керак.

Акс ҳолда, асосий қарздор ўзининг кредиторга қарши эътирозларини субсидиар жавобгар шахснинг регресс талабига қарши қўйиш ҳуқуқига эга.

Шериклик мажбурияти бўйича бошқалар учун мажбуриятни бажарган қарздор регресс (қайтарма) даъво ҳуқуқига эга бўлса, қўшимча мажбуриятни учинчи шахсга нисбатан бажарган қарздор, агар қонун ёки шартномаларда бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, шу бажарилган нарсани қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Масалан, ота-оналар фарзандликка олганлар, васийлар, ҳомийлар, вояга етмаган болаларнинг ҳаракати натижасида етказилган зарарни учинчи шахсга тўлаганларида мазкур ҳақни қайтариб олиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Қўшимча мажбурият қонун ёки шартномаларда кўрсатилган тақдирдагина вужудга келади. Чунончи, қонунда айтилишича, ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган ўсмир томонидан етказилган зиён учун уларнинг ота-оналари, васий ва ҳомийлари қўшимча жавобгардирлар. Қўшимча мажбуриятга яна бир мисол қилиб, тўғридан-тўғри шартномада кўрсатилган бўлса, бошқа шахс мажбуриятининг бутунлай ёки қисман бажарилиши учун унинг кредитори олдида жавобгарликни ўз зиммасига олган кафилнинг қўшимча жавобгарлигини кўрсатиш мумкин. Аммо бу ҳолда мажбуриятни бажарган кафил регресс (қайтарма) даъво қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

20.3. Мажбуриятдаги шахсларнинг ўзгариши

Кредиторнинг ўзгариши мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатларда муайян субъектлар ўртасида вужудга келади. Мажбуриятни бажаришда иштирок этаётган тарафлар ўринларини бошқа шахс билан алмашилишларига қонун бўйича йўл қўйилади. Мажбуриятда қатнашувчи кредитор ҳам, қарздор ҳам бошқа шахслар билан алмашилишлари мумкин.

Кредиторнинг алмашилиши деб, мажбуриятда иштирок этаётган кредитор ўз ўрнини бошқа шахс билан алмашилишига айтилади. Кредиторнинг талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказилишига, агар бу қонун ёки шартномага зид бўлмасагина ёки талаб кредиторнинг шахси билан боғлиқ бўлмасагина йўл қўйилади. Фуқаролик ҳуқуқ назариясида кредиторнинг ўзгариши “цессия”, собиқ кредитор эса “цедент” деб номланади. Агар талаб кредиторнинг шахси билан чамбарчас боғланган бўлса, масалан, ФКнинг 314-моддасида кўрсатилганидек, алиментлар ва ҳаётга ёки соғлиққа етказилган зарарни тўлаш тўғрисидаги талабларнинг бошқа шахсга ўтишига йўл қўйилмайди.

Баъзи ҳолларда, талаб қилиш ҳуқуқини ўтказишга шартнома бўйича ҳам йўл қўйилмайди. Масалан, умрбод таъминлаш шарти билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга берган шахс ўзининг талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказа олмайди. ФКнинг 318-моддасида кўрсатилишича, кредиторнинг мажбурият бўйича ҳуқуқлари бошқа шахсга қуйидаги ҳолларда ўтади:

- 1) кредитор ҳуқуқларидаги универсал ҳуқуқий ворислик натижасида;
- 2) кредитор ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги суднинг қарорига мувофиқ;
- 3) қарздорнинг мажбурияти ушбу мажбурият бўйича қарздор бўлмаган кафил ёки гаровга қўювчи томонидан бажарилиши оқибатида;
- 4) суғурта ҳолати бошланиши учун жавобгар бўлган қарздорга нисбатан кредитор ҳуқуқларининг суғурта қилувчига суброгацияси (ўтиши) натижасида;
- 5) қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказган кредитор бу ҳуқуқни тасдиқлайдиган ҳужжатларни ана шу шахсга топширишга мажбур. Чунончи, кредитор қарздордан тилхат олган бўлса, мазкур ҳужжатга талаб қилиш ҳуқуқининг ўтказилганлигини ёзиб, уни янги кредиторга топшириши лозим. Дастлабки кредитор янги кредитор олдида унга ўтказилган талабнинг қарздор томонидан бажарилмаганлиги учун жавоб бермайди, дастлабки кредитор янги кредитор олдида қарздор учун ўз зиммасига кафолатини олган ҳоллар бундан мустасно (ФК, 321-модда).

Кредиторнинг ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтиши учун, агар қонун ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, қарздорнинг розилиги талаб қилинмайди. Агар қарздор кредиторнинг ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтганлиги ҳақида ёзма равишда хабардор қилинмаган бўлса, янги кредитор шу туфайли келиб чиққан ўзи учун ноқулай оқибатлар хавфини ўз зиммасига олади. Мазкур ҳолда мажбуриятнинг дастлабки кредиторга нисбатан бажарилиши тегишли кредиторга нисбатан бажариш деб ҳисобланади (ФК, 313-модда).

Баъзи ҳолларда норматив ҳужжатларнинг ўзида ҳам талаб қилиш ҳуқуқини умумий қоида сифатида ўтказишга йўл қўйилмаслиги, масалан, темир йўл уставининг 172-моддасида темир йўл корхонасига талаб, шикоят ёки даъво қўзғатиш ҳуқуқини бошқа ташкилотга ёки фуқарога ўтказишга йўл қўйилмаслиги кўрсатилиши билан бирга, қандай ҳолларда бу қоидадан истиснолар бўлишлиги ҳам айtilган.

Қарздор мажбурият бўйича ҳуқуқлар янги кредиторга ўтганлиги ҳақида огоҳлантириш олган пайтда дастлабки кредиторга қарши эътирозларни янги кредиторнинг талабига қарши қўя олади (ФК, 317-модда). Масалан, мажбуриятнинг қисман бажарилганлигини ёки қарз ҳужжатида кўрсатилган сумманинг олинмаганлигини кўрсатиб, ўз эътирозларини янги кредитор талабига қарши қўйиш ҳуқуқига эга.

Қарздорнинг алмашинишига келсак, мажбуриятда қатнашаётган қарздор ҳам ўз ўрнини бошқа шахс билан алмашиш ҳуқуқига эга. Қарздор алмашгани туфайли, янги қарздор мажбуриятли бўлиб қолишига – қарзнинг (мажбуриятнинг) кўчирилиши дейилади.

Қарздорнинг ўз қарзини бошқа шахсга ўтказишига фақат кредиторнинг розилиги билан йўл қўйилади (ФК, 322-модда). Қарздор учун қайси кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришнинг фарқи йўқ бўлса ҳам, кредитор учун ким янги қарздор бўлишининг аҳамияти бор. Аввало, кредиторнинг янги қарздорнинг мулкӣ ҳолати, иш қобилияти ҳамда мажбуриятни бажаришга қодир бўлиш-бўлмаслиги қизиқтиради. Агар, масалан, юқори малакали уста ишни бажаришни ўз шогирдига топширмоқчи бўлса, кредитор иш манфаатларини кўзлаб, бунга рози бўлмаслиги ҳам мумкин. Дастлабки қарздор бошқа шахсга мажбуриятини ўтказганида, кредиторга нисбатан мажбуриятни бажаришдан бутунлай озод бўлади. Унинг барча мажбурияти янги қарздор зиммасига ўтади.

Кредитор билан дастлабки қарздор ўртасидаги муносабатларга асосланган барча эътирозларни янги қарздор кредиторнинг талабига қарши қўя олади, жумладан, янги қарздор ҳам дастлабки қарздор каби мажбуриятнинг қисман бажарилганлигини ёки қарзнинг қисман тўланганлигини ёхуд ҳужжатда кўрсатилганга қараганда камроқ суммада олинганлигини айтиб, эътирозларини билдира олади.

Кредитор янги қарздордан мажбуриятни тўла ҳажмда бажаришни талаб қила олади, чунки мажбуриятни кўчиришда унинг мазмуни ўзгармайди. Масалан, қарз шартномасида қарздор алмашса, кредитор янги қарздордан тўла ҳажмда тўланишини талаб қила олади.

Агар кафил ёки гаровга қўювчи янги қарздор учун жавобгар бўлишига розилик бермаса, кафиллик ёки учинчи шахс томонидан берилган гаров қарзнинг бошқа шахсга кўчирилиши билан бекор бўлади.

Қарзни (мажбуриятни) кўчириш, кўпинча фуқароларнинг ўзаро муносабатларида қўлланилади. Аммо мажбурият қарздорнинг шахси билан боғлиқ бўлса, қарзни кўчириш мумкин эмас.

Ёзма шаклда тузилган битимга асосланган талаб қилиш ҳуқуқини ўтказиш ва қарзни (мажбуриятни) қўчириш оддий ёзма шаклда қилиниши лозим. Агар битим нотариал тасдиқланган ва давлат рўйхатидан ўтказилган бўлса, у ҳолда ушбу тегишли шаклга риоя қилинган ҳолда амалга оширилади. ФКнинг 323-моддасида қарзни ҳам, мажбурият бўйича ижрони ҳам бир пайтда бошқа шахсга ўтказиш қоидалари назарда тутилган. Бунга асосан қарздори қарзни тўлаш мажбуриятидан озод қилмаган ҳолда қарзни ёки унинг бир қисмини бошқа шахсга ўтказишга рухсат берилади. Бу ҳолда ҳар иккала қарздор мажбуриятнинг бажарилиши учун шерик (солидар) жавобгар бўлади.

Қарздорнинг учинчи шахс билан шартномаси асосида, учинчи шахс мажбуриятининг бажарилиши бўйича кредитор олдида эмас, балки фақат қарздор олдида бурчли бўлади.

20.4. Регресс (қайтарма) мажбурият

“Регресс” фуқаролик ҳуқуқида “қайтариш” тушунчасини, масалан, биров учун тўланган пулнинг қайтариш тўғрисидаги талабни билдиради. Қайтарма мажбурият шериклик ва қўшимча мажбуриятларни бажаришдан келиб чиқади. Шерик қарздорлардан бири кредиторга нисбатан мажбуриятни тўла ҳажмда бажариб, кейинчалик улар учун тўланган суммани, қилинган иш харажатларини қолган қарздорлардан қайтарма талаб асосида қоплата олади. Одатда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда регресс мажбуриятлар асосий мажбуриятни қарздор ўрнига учинчи шахслар бажарганда ёки учинчи шахснинг айби билан мажбурият бажарилмаган ҳолларда юзага келади.

Регресс мажбурият ўзига хос қуйидаги белгилари билан таърифланади:

- а) регресс мажбурият асосий мажбуриятнинг ҳосиласи ҳисобланади;
- б) унда иштирок этувчиларнинг биттаси ёки барчаси асосий мажбуриятнинг субъектларидан ҳисобланади;
- в) асосий мажбуриятни регресс мажбурият тарафларидан бири томонидан бажарилиши ёки регресс мажбуриятнинг ўзини вужудга келиши, унда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги билан боғлиқ.

Регресс мажбурият бўйича қатнашувчи кредитор *регрессиент* деб аталади. У албатта асосий мажбуриятда қатнашувчи ҳисобланади. Регресс мажбурият бўйича қарздор “*регрессатом*” деб номланади. Регрессатом асосий мажбуриятда қатнашган ёки қатнашмаган бўлиши ҳам мумкин, лекин

асосий мажбуриятнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги унинг муайян ҳаракатларни амалга ошириши ёки оширмаслигига, шунингдек регредиент учинчи шахс олдидаги вазифасини бажарилишига боғлиқ⁴.

Қайтарма (регресс) мажбурият деб, бир тараф иккинчи тараф учун учинчи шахс олдида бажарган мажбуриятни қайтариш тўғрисида талаб қила олиш ҳуқуқига айтилади. Регресс (қайтарма) талабда ҳам бошқа мажбуриятлар сингари икки тараф иштирок этади. Масалан, қарз шартномасига асосан, қарздорлардан бири қарзни тўла ҳажмда тўласа, қарз мажбурияти бекор бўлади. Лекин бошқа қарздорлар учун қарзни тўлаган қарздор улардан тегишли суммани ундириш учун қайтарма талаб қила олади. Агар мажбуриятни тўла ҳажмда бажарган қарздор бу тўғрида бошқа шерик қарздорларини огоҳлантирмаса, шерик қарздорлар мажбуриятни бажармаган бўлса, зарар кўрган қарздор қолган қарздорларга нисбатан қайтарма даъво кўзгата олмайди. У фақат кредиторга нисбатангина унинг асоссиз олганини қайтариши тўғрисида даъво қила олади. Қайтарма талаб учинчи шахсга нисбатан қилинган харажатнинг умумий миқдоридан ошмаслиги керак.

Қайтарма мажбурият хўжалик ташкилотлари ўртасидаги муносабатларда кўпроқ тарқалган. Чунончи, маҳсулот етказиб берувчи ташкилотдан сотиб олувчи ташкилотга маҳсулот сифатсиз бўлгани учун жарима тўлаганида, бундай санкцияга (жарима) тортилиши маҳсулот тайёрловчи ташкилотнинг шартнома шартларини бузганлиги сабабли вужудга келганлиги кўрсатилиб, кейинчалик бу жарима суммасининг ўзига қайтарилиши тўғрисида маҳсулот тайёрловчи ташкилотга қайтарма даъво кўзгата олади.

Бинобарин, қайтарма даъво ташкилотлар ўртасида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ўз мажбуриятига нисбатан жавобгарлигини оширади ва у муайян аҳамиятга эга бўлади.

20-боб юзасидан назорат саволлари:

1. Мажбурият субъектларига тушунча беринг?
2. Актив ва пассив иштирокчилар деганда қандай мажбурият қатнашчилари тушунилади?
3. Улушли ва шерик мажбуриятларни мисоллар орқали тушунтириб бера оласизми?
4. Қўшимча мажбурият нима?
5. Қачон мажбуриятда шахслар ўзгаришига йўл қўйилади?
6. Кредиторнинг алмашилиши деб нимага айтилади?
7. Қарздорнинг ўзгаришини мажбурият муносабатларида аҳамияти қандай?
8. Регресс тушунчасини изоҳлаб беринг?

⁴ Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. –46 б.

Йигирма биринчи боб

МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРИШ

Бобнинг мақсади: Ўз аҳамияти бўйича мажбурият, энг асосийси шартнома муносабатларининг вужудга келиши ва ривожланиши даврида асосий мақсадга эришиш учун зарур бўлган якунловчи босқич мажбуриятнинг бажарилиши билан боғлиқдир. Шартнома тарафларининг хоҳиш-иродаларини амалга ошириш, ўзаро муқобил манфаатларини қаноатлантириш, мажбурият қабул қилишдан олдинга қўйилган натижага эришиш айнан мажбуриятнинг бажарилиши билан таъминланади. Мажбуриятларни бажарилиши билан ушбу муносабатда вужудга келган тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари тугайди. Мажбуриятнинг қандай даражада бажарилишига қараб, товар-пул, ишлар ва хизматлар муомаласи ривожланади, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи шахсларнинг ҳаракатларига баҳо берилади, бу эса жамиятда бозор муносабатларининг жадал қарор топишига олиб келади.

Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда мазкур бобда мажбуриятларни бажариш тушунчаси ва тамойиллари, мажбуриятларни бажарувчи субъектлар (шахслар) доираси, бажариш предмети, муддати, жойи ва усуллари илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатдан очиб берилган.

21.1. Мажбуриятларни бажариш тушунчаси ва тамойиллари

Мажбуриятларни бажариш деб, қарздор томонидан кредитор талабига мувофиқ, муайян бир ҳаракатнинг қилиниши ёки ҳаракатдан сақланиш тушунилади. Қарздорнинг мажбуриятни бажариши – кредиторга ашёни топшириш, маълум ишни бажариш, жабрланувчига етказилган зарарни қоплаш, асоссиз олинган мулкни қайтариш кабилардан иборат.

Давлат, юридик шахслар ва фуқаролар томонидан олинган мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилиши халқ хўжалигида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мулкий муносабатларни мустаҳкамлаш, жамиятнинг тобора ўсиб бораётган моддий ва маданий талабларини қондиришда катта роль ўйнайди.

Мажбуриятлар ФКнинг 236-моддасида айtilганидек, мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва

талаблар бўлмаган тақдирда эса иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши керак. Бунда тарафларнинг ҳар бири ўз мажбуриятларини анча тежамли бажариши, иккинчи томонга унинг ўз мажбуриятларини бажаришда ҳар томонлама ёрдам кўрсатиши лозим.

Мажбуриятлар давлат ҳужжатлари ва шартномалардан келиб чиққан бўлса, уларда кўрсатилган талаб ва шартларга мувофиқ бажарилиши керак. Агар давлат ҳужжатларида мажбуриятни бажариш шarti кўрсатилмаган бўлса, мажбуриятлар ўзаро келишиб қўйиладиган талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши зарур. Мажбуриятни бажаришда ҳар икки томон ҳўжалик алоқаларининг ривожланишини кўзлаб, тежамлилиқ билан ва ўзаро ҳамкорликда зарур ҳаракатларни қилишлари талаб этилади.

Мажбуриятнинг бажариш предмети юкланган мажбуриятнинг характериға қараб актив ҳаракатни амалға ошириш ёки ҳаракатдан сақланиш ҳисобланади. Одатда ФКда актив ҳаракатдан иборат мажбуриятлар ўрин олган.

Мажбуриятларни бажариш бир қатор тамойилларға асосланади. Улар: мажбуриятларни лозим даражада бажариш, келишилган ва мақбул усулда бажариш, мажбуриятни тегишли шахс учун бажариш, аниқ бажариш, тежамлилиқ ва ўзаро ҳамкорликда бажариш кабилардир.

Мажбуриятларни лозим даражада бажариш тамойили деганда, мажбуриятлар қўйилган талабларға тўлиқ жавоб берадиган даражада, бекаму кўст ва белгиланган муддатда бажарилиши назарда тутилади. Ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахслар ўз мажбуриятларининг лозим даражада бажарилишидан баб-баравар манфаатдор бўлишлари, бир-бирларига кўмаклашишлари фараз қилинади.

Мазкур тамойил юклатилган мажбуриятларни мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса - иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларға мувофиқ бажарилишини таъминлайди.

Мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилиши жамият манфаати ҳамда унинг тобора ўсиб бораётган моддий ва маданий талабларини қондиришға қаратилган бўлиши лозим.

Бозор муносабатлари шароитида мажбуриятларни лозим даражада бажарилишидан нафақат мажбурият ўз фойдасига бажарилаётган субъект, балки охир-оқибатда жамиятнинг ҳар бир аъзоси манфаатдор бўлади. Чунки барча ҳўжалик юритувчи субъект томонидан ўз мажбуриятини лозим даражада бажармаслиги бошқа субъектлар учун ҳам, гарчи улар бевосита

бунда кредитор сифатида қатнашмасаларда, салбий оқибатлар келтириб чиқариши мумкин.

Мажбуриятларни лозим даражада бажариш уларни қонун ҳужжатларига, шартнома шартларига, иш муомаласи одатларига, одатда қўйиладиган талабларга мувофиқ равишда шартнома нарсасининг сифати, миқдори, ҳажми бўйича ўз вақтида бажарилишини англатади.

Мажбуриятларни бажаришнинг яна бир тамойили – бу *мажбуриятлар келишилган ва тарафлар учун мақбул усулда бажарилиши тамойилидир*. Мажбуриятни бажариш усули, агар бу усул мажбуриятнинг моҳияти англашилмаса ва қонун билан белгилаб қўйилган бўлмаса, шартномада кўрсатилган бўлиши керак (ФК, 238-модда). Ушбу тамойил мазмунига кўра ўз навбатида мажбуриятларни реал (асл ҳолича) бажарилиши, уни бажаришда тежамли усуллардан фойдаланиш, мажбурият бажарилишида тарафларнинг ҳамкорлик қилиш ҳақидаги қоидаларини англатади. Бу қоидаларни ҳам шартли равишда, гарчи қонунда бевосита санаб ўтилмаган бўлса-да, мажбуриятларни бажариш тамойиллари сифатида қараш мумкин.

Мажбуриятларнинг аниқ бажарилиши тамойили – шартномада кўрсатилган ҳаракатнинг айнан ўзи бажарилишининг, топширилиши лозим бўлган нарсанинг (маҳсулотнинг) асл ҳолатида топширилишини билдиради. Бу тамойил айрим адабиётларда “мажбуриятларни асл ҳолатда бажариш тамойили” деб ҳам номланади⁵. Бу ФКнинг 330-моддаси мазмунидан келиб чиқиб белгиланган.

Мажбуриятнинг қарздор айби билан кечиктирилиши ёки лозим даражада бажарилмаслиги ҳолларини назарда тутиб, белгиланган неустойка (жарима, пеня)нинг ҳам мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмаслиги натижасида келиб чиққан зарарнинг ундирилиши – мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан қарздорни озод қилмайди.

Қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари мажбуриятни бажаришда бир томонлама бош тортиш ва шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди (ФК, 237-модда). Аммо бу қоида юқорида айтилганидек, қонунда назарда тутилган айрим ҳолларда баъзи мажбуриятлар учун қўлланилмайди. Чунончи, топшириқ шартномаси бўйича топшириқ берувчи берган топшириғини ҳар вақт бекор қила олади, топшириқ олган шахс хоҳлаган вақтида топшириқни бажаришдан бош торта олади. Темир йўл ва бошқа турдаги транспорт воситасида йўловчилар ташиш муносабатида ҳам йўловчи талаби билан шартнома ҳар қачон бекор қилиниши мумкин.

⁵ Ўша адабиёт. -53 б.

Мажбуриятларни бажаришда тежамлилик қоида­сига муво­фик мажбуриятни бажаришда тарафлар кам харажат билан кўп фойда келтиришга қаратилган ҳаракатларни қилишлари лозим. Бу қоида кредитор ва қарздорга мажбуриятни бажариш жараёнида энг қулай ҳамда энг фойдали усулдан фойдаланиш лозимлигини белгилайди. Чунончи, пудрат шартномаси бўйича пудратчи ишни буюртмачи материалидан бажаришда материални тежамлилик билан сарфлаши ва у нотўғри ишлатилиши учун жавобгар бўлиши белгиланган. Юк ташиш шартномасига асосан юк ташувчи юкни энг қисқа йўлдан ташиши кўрсатилган.

Мажбуриятларни бажаришда ўзаро ҳамкорлик ва тежамкорликда бажариш тамойиллари ҳам мавжуд. Бу тамойиллар олимлар томонидан фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тамойиллари таркибига киритилади⁶.

Мажбуриятларни бажаришда ўзаро ҳамкорлик тамойилига биноан ҳар икки томон мажбуриятни бажаришда бир-бирларига зарур бўлган ёрдамни кўрсатишлари лозим. Чунончи, кредитор мажбуриятнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлиши билан бирга қарздорнинг ўз мажбуриятини бажаришда унга ёрдам беришга, кўмаклашишга ҳам мажбур. Масалан, контракция шартномасига муво­фик қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг давлат йўли билан харид қилинишида тайёрловчи (маҳсулот қабул қилувчи) ташкилотлар қишлоқ хўжалик корхоналарига маҳсулотлар етиштиришда, маҳсулотни ташишни ташкил қилишда ёрдам кўрсатиши зарур.

Мажбуриятларни тегишли шахс учун бажариш тамойили ФКнинг 240-моддасида ўз ифодасини топган. Бунга асосан, агар тарафларнинг келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ва иш муомаласи одатларидан ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор мажбуриятни бажариш чоғида ижрони кредиторнинг ўзи ёки бу иш учун у ваколат берган шахс қабул қилаётганлигини исботлашни талаб қилишга ҳақли бўлади ва бундай талабни қўймаганлик оқибатлари хавфи унинг зиммасида бўлади.

21.2. Мажбуриятларни бажарувчи субъектлар (шахслар)

Мажбуриятни ўз номидан ижро этувчи ва ижрони қабул қилиб олувчилар мажбурият ижросининг субъекти ҳисобланадилар. Ижро субъектлари мажбурият субъектларига ҳамма вақт ҳам ўхшамаслиги мумкин.

⁶ Муҳаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: 2007. –46 б., Грибанов В.П. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав.- М.1970. Изд-во МГУ. Автореф. дисс.... докт.юр.наук. -10 с.; Грибанов В.П.Принципы осуществления гражданских прав.// Вестник МГУ. Сер.11: “Право”, 1996. №3.

Мажбурият субъектлари барча ҳолларда қарздор ва кредитор бўлади. Ижро субъектлари эса айрим ҳолларда қарздорлари учун мажбуриятни бажарувчи бошқа бирор шахс бўлиши, кредитор учун ижрони қабул қилувчи учинчи бир шахс бўлиши ҳам мумкин.

Аммо баъзи ҳолларда мажбурият кредитор учун унинг кўрсатмасига биноан, бошқа шахсга ҳам ижро этилиши мумкин. Масалан, маҳсулот олувчи улгуржи савдо базаси манзилига келиши лозим бўлган маҳсулот (товар)нинг бевосита савдо корхоналарига юборилиши тўғрисида маҳсулот етказувчи билан келишиши мумкин.

Қарзни депозитга қўйиш йўли билан мажбуриятнинг бажарилиши тўғрисида ФКнинг 249-моддасида айтилганки, мажбурият бажарилиши лозим бўлган жойда кредитор ёки ижрони қабул қилиб олуш учун у вакил қилган шахс бўлмаса ёки вакил рози бўлмаса, мажбурият бўйича ким кредитор эканлиги хусусида аниқлик йўқлиги кўриниб турган бўлса, хусусан бу ҳақда кредитор билан бошқа шахслар ўртасида низо чиққанлиги муносабати билан кредиторнинг ижрони қабул қилишдан бўйин товлаши ёки унинг томонидан бошқача йўл билан кечиктирилиши муносабати билан амалга оширилади.

Пул суммасини ёки қимматли қоғозларни нотариус ёхуд суднинг депозитга қўйиши, мажбуриятни бажариши ҳисобланади.

Депозитга пул ёки қимматли қоғозлар қўйган нотариус ёхуд суд кредиторни бундан хабардор қилади.

Нотариал идоранинг депозитга қарзни қўйиш йўли билан мажбуриятнинг бажарилишига оид муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг “Нотариат тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинади⁷. Мазкур қонуннинг 74-моддасида айтилишича, пул суммалари ва қимматли қоғозлар депозитга қўйилганлиги ҳақида нотариус кредиторга хабар қилади ва унинг талаби бўйича унга тегишли бўлган пул суммалари ва қимматли қоғозларни топширади.

Мажбуриятнинг учинчи шахс томонидан бажарилиши ФКнинг 241-моддасида кўрсатилган. Умуман, мажбуриятнинг бажарилиши ФКнинг 241-моддасида кўрсатилганидек, учинчи шахс зиммасига ҳам юклатилиши мумкин. Қонунда айтилишича, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган бўлса, шунингдек учинчи шахс тарафлардан бири билан тегишли шартнома орқали боғлиқ бўлса, шартномадан келиб чиққан мажбуриятнинг бажарилиши учинчи шахс зиммасига юклатилиши мумкин.

Мажбуриятнинг бажарилишини учинчи шахс зиммасига юклаш учун қуйидаги асослар бўлиши керак:

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 2-сон. 47-модда.

1) белгиланган қоидаларда назарда тутилган бўлиши, чунончи, юкни бир неча транспорт корхонаси иштирокида ташишда шартнома фақат бир транспорт корхонаси (юкни жўнатиш пункти) билан тузилса ҳам, мажбуриятни бажаришда (юкни ташишда) бошқа транспорт корхоналарининг иштироки транспорт қонунларида кўрсатилган бўлиши керак;

2) маъмурий жиҳатдан бўйсунуш ҳолатининг бўлиши, масалан, қурилиш трести билан ўзига бўйсунган қурилиш бошқармасига мажбуриятни бажаришни топшириши керак;

3) мажбуриятнинг бажарилиши учинчи шахс зиммасига юкланиши шартнома билан белгиланган бўлиши керак. Чунончи, таъминотчи ташкилот маҳсулотни етказувчидан олиб, ўзи истеъмолчиларга юбормасдан, бу вазифани (мажбуриятни бажаришни) ўзаро келишув бўйича маҳсулот етказиб берувчига юклаши ҳам мумкин.

Бундай ҳолларда ФКнинг 241-моддаси, 2-бандида кўрсатилганидек, агар қонун, шартнома ёки мажбурият мазмунидан мажбуриятни қарздорнинг шахсан ўзи бажаришига мажбурилиги англашилмаса, кредитор қарздор учун учинчи шахс томонидан таклиф қилинган ижрони қабул қилиши шарт.

Бироқ мажбурият бажарилмаганлиги учун, башарти қонун ҳужжатлари ёки шартномада учинчи шахснинг жавобгар бўлиши назарда тутилмаган бўлса, шартномадаги тараф жавобгар бўлади.

21.3. Бажариш предмети

Моддий нарсалар (ашёлар, пуллар), ишлар ва хизматлар, шунингдек ижодий меҳнат натижалари (яратилган асарлар), умуман ниманинг барпо этилиши ёки топширилиши тўғрисида мажбурият белгиланса, у бажариш предмети бўлади. Фақат у фуқаролик муомаласидан чиқарилмаган ашёлар бўлиши керак.

Масалан, кредиторга мажбурият бўйича муайян бир ашёни, чунончи, ўзига хос белгилари бўлган нарсани топшириш лозим. Айтайлик, мажбурият предмети жисмий аломатлари, чунончи, сон, оғирлик ёки ўлчов билан белгиланадиган бўлса, қарздор томонидан шу хилдаги сон, оғирлик ёки ўлчов билан белгиланадиган ашё топширилиши керак.

Мажбуриятни бажариш предметида сифат масаласи муҳим аҳамият касб этади. Зеро, сифат мажбуриятни бажарилиши оқибатида кредитор қабул қилиб олган мажбурият натижасидан – товар, иш, хизмат, интеллектуал

фаолият натижасидан қониқиш ҳосил қилиш имконини беради ва келажақда турли низоларни келиб чиқмаслигини маълум даражада кафолатлайди.

Пул мажбуриятида у сўмлар билан чет эл валютасидаги муайян суммадаги эквивалент (тенг) бўлган суммадаги ёки шартли пул birlikлари (Евро, “махсус қарз олиш ҳуқуқлари” ва ҳоказолар) билан тўланиши лозимлиги назарда тутилиши мумкин. Бундай ҳолларда, одатда, ҳисоб-китоблар тўлов кунидаги расмий курс бўйича белгиланади. Пул тўғрисидаги мажбуриятларни чет эл валютасида ифодалаш ҳамда тўлашга фақат Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган ҳолларда ва тартибда йўл қўйилади.

Пул мажбуриятлари бўйича талабларни қондириш навбати ҳақида тўхталиб шуни эслатиш керакки, тўлов амалга оширилаётганда маблағлар етарли бўлмаса (ФКнинг 248-моддаси), судлар шундан келиб чиқишлари лозимки, асосий қарз суммаларидан олдин тўланиши лозим бўлган фоизларни, пул мажбуриятлари бўйича тўланиши лозим бўлган пул маблағларидан фойдаланганлик учун фоизлар, шу жумладан қарз, кредит, аванс, олдиндан ҳақ тўлаш ва ҳоказолардан фойдаланганлик учун фоизлар ва бошқаларни тушунишлари лозим, деб тавсия беради Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг қарори⁸.

Муқобил ва факультатив мажбуриятлар. Қарздор икки ёки бир неча ҳаракатлардан бирини қилишга мажбур бўлиши (ФКнинг 250-моддаси) муқобил мажбурият ҳисобланади. Чунончи, икки фуқаро ўртасидаги олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи олувчига ўзида бўлган бир нархдаги икки нарсадан бирини, масалан, ё телевизор ёки холодильникни сотиш тўғрисида келишишлари мумкин. Бунда шартнома предмети икки ашё бўлиб кўрилади. Бу ашёлардан бирини танлаб олиш билан мажбуриятни бажариш ҳуқуқи қонун, шартнома ёки мажбурият мазмунидан бошқача ҳол англашилмаса қарздорга берилади.

Факультатив мажбурият деб, асосан, қарздор муайян бир ҳаракатни қилишга мажбур бўлиб, шу билан бирга мазкур мажбуриятда назарда тутилган ҳаракат ўрнига бошқа бир ҳаракатни қилиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолишга айтилади. Чунончи, шартномада телевизор сотилиши кўрсатилади, аммо шу билан бирга сотувчи телевизор ўрнига холодильникни сотиш ҳуқуқини ўзига белгилаб қўяди.

Мажбуриятларнинг муқобил ва факультатив мажбуриятларга бўлиниб бажарилишининг маълум ҳуқуқий оқибатлари бор. Чунончи, муқобил мажбуриятда кўрсатилган ашёлардан бири тасодифан нобуд бўлса, ўрнига иккинчиси топширилади. Демак, бундай ҳолда мажбурият бекор бўлмайди.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Ҳўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 72-сонли Қарори //Ҳўжалик ва ҳуқуқ - Хўжайство и право. 1999. 3-сон.

Аммо факультатив мажбуриятда кўрсатилган асосий нарсаси тасодифан, қарздорнинг айби билан боғлиқ бўлмаган ҳолда нобуд бўлса, бундай мажбурият бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли бекор бўлади.

Улушли ва шериклик мажбуриятларнинг бажарилиши тўғрисида ўн тўққизинчи бобда батафсил тўхтаб ўтилди.

21.4. Мажбуриятни бажариш муддати, жойи ва усули

Мажбуриятни бажариш муддати қонун билан ёки тарафларнинг ўзаро келишуви билан ёхуд суд қарори билан белгиланиши мумкин.

Мажбуриятни бажариш муддати календарь сана билан ёки муайян вақтда, масалан, уч ой ичида бажарилишини кўрсатиш билан ёхуд бирор ҳодисанинг вужудга келиши, чунончи, пахта ҳосилнинг йиғиштириб олиниши вақт билан кўрсатилиши мумкин.

Муддатлар умумий ва жузъий, асосий ва махсус, бошланғич ва охириги муддатларга бўлиниши мумкин.

Умумий муддат – барча мажбуриятнинг бутунлай бажарилиши муддати бўлса, жузъий муддат – мажбуриятнинг қонун ёки шартномада назарда тутилган қисмларга бўлиниб, қисман бажарилишидир. Бундай муддатлар асосий муддатлар ҳисобланади, чунки бу муддатлар тарафларнинг асосий мажбуриятларини бажаришлари учун белгиланади.

Махсус муддатлар бирор-бир қўшимча, махсус ҳаракатларни бажариш, чунончи, қонун ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда зарур ҳужжатларни топшириш, маҳсулотда бўлган камчиликлар тўғрисида далолатномалар тузиш учун белгиланган муддатлардир.

Баъзи мажбуриятларда, масалан, пудрат шартномасида ишни бошлаш муддати – бошланғич муддат ва ишни тамомлаш муддати – охириги муддат қилиб кўрсатилиши мумкин. Муддатларни ҳисоблашга оид қоидалар ФКнинг 145-148-моддаларида нормаланган.

Бажариш муддати белгиланмаган мажбуриятлар ҳам учрайди. Баъзи ҳолларда ўзаро шартнома тузишда мажбуриятни бажариш муддатини белгиласликлари ёки мажбуриятнинг кредитор ёки қарздор талаб қилган заҳоти бажарилиши кераклигини белгилашлари мумкин.

Агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгиланиб қўйилмаган бўлса, кредитор мажбуриятда ижрони талаб қилишга, қарздор эса ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни

кредитор талаб қилган кундан бошлаб, етти кунлик муддат ичида бажариши шарт (ФК, 242-модда). Муддат кўрсатилмай белгиланган мажбуриятларга омонат сақлаш мажбуриятини кўрсатиш мумкин. Тарафлардан бирининг талаби бўйича омонат шартномаси ҳар қачон бекор қилиниши ва ашёни омонатга қўйган шахс ҳар қачон унинг қайтарилишини талаб қилишга, омонат сақловчи эса дарҳол қайтаришга мажбур бўлади. Агар ашёлар талаб қилиб олингунча ёки муддат кўрсатилмай сақлаш учун топширилган бўлса, омонат сақловчи ҳар қачон шартномадан бош торта олади, аммо бу ҳолда у омонат топширган шахсга мулкни қайта қабул қилиш учун мазкур шароитларда етарли муддат беришга мажбур. Қонун баъзи ҳолларда кредиторга ҳам ижрони қабул қилишга тайёргарлик кўриш учун муҳлат олиш мумкинлигини белгилайди. Чунончи, агар мулк ижараси шартномаси муддати кўрсатилмай тузилган бўлса, бу ҳолда у номаълум муддатга тузилган саналади ва ҳар икки тараф хоҳлаган вақтда шартномани бекор қила оладилар. Бу ҳолда шартномани бекор қилмоқчи бўлган тараф иккинчи тарафни бир ой олдин кўчмас мулк ижарасида эса уч ой илгари ёзма огоҳлантирилиши лозим, деб кўрсатилади.

Мажбуриятлар муддатидан илгари ҳам бажарилиши мумкин. Мажбуриятнинг бажарилиши вақти кредитор учун ҳар хил аҳамиятга эга бўлади. Чунончи, кредитор омонатга қўйилган нарсани муддатидан илгари ўзига қайтарилишини истамаслиги қарз шартномаси бўйича эса берилган қарзнинг муддатидан аввал қайтарилишига қарши бўлмаслиги мумкин. Агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд мажбуриятларнинг моҳиятидан ёинки иш муомаласи одатларидан ёки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан англашилса, қарздор мажбуриятни муддатидан илгари бажаришга ҳақли, кредитор эса ижрони муддатидан илгари қабул қилиши шарт (ФК, 243-модда).

Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятни ижро этиш жойи ҳам муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг 246-моддасига асосан, агар мажбуриятни бажариш жойи қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгилаб қўйилган бўлмаса ва мажбуриятнинг моҳиятидан ёхуд иш муомаласи одатларидан ёинки одатда қўйиладиган талаблардан англашилмаса, ижро қуйидаги жойларда амалга оширилиши керак:

- 1) кўчмас мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича мол-мулк турган жойда;
- 2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошқа мол-мулкни топшириш мажбуриятлар бўйича – товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи ташувчига топшириш жойида;

3) қарздорнинг товарни ёки бошқа мол-мулкни топшириш юзасидан ўзга мажбуриятлари бўйича – мол-мулкни тайёрлаш ва сақлаш жойида, башарти мажбуриятнинг келиб чиқиш пайтида бу жой кредиторга маълум бўлган бўлса;

4) пул мажбурияти бўйича – мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшаган жойида, агар кредитор юридик шахс бўлса, унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ерида, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойлашган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса – ижро билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида;

5) бошқа барча мажбуриятлар бўйича – қарздорнинг яшаш жойида, агар қарздор юридик шахс бўлса, унинг жойлашган ерида.

Мажбуриятни ижро этиш усули – бу мажбурият тузилган шартноманинг шартлари ёки ҳуқуқ нормалари билан белгиланган тартибда ижро этилишидир. Баъзи мажбуриятлар ўзининг мазмунига кўра бирданига ва батамом ижро этилади. Чунончи, хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёни масалан, сотилган телевизорни топшириш мажбурияти бир вақтда ва батамом ижро этилади. Бошқа бир хил мажбуриятлар, аксинча, қисмларга бўлиниб, бир қанча вақт давомида ижро этилиши мумкин. Умрбод таъминлаш шarti билан уй-жой (квартира)ни бошқа шахсга беришда моддий таъминот унга бир неча йиллар давомида берилади, яъни мажбурият қисмларига бўлиниб, бир қанча вақт давомида бажарилади. Аксарият мажбурият масалан, ташкилотларга сотилган маҳсулот (товар)ларни етказиб бериш ва бунинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятлари бирданига, қисмларга бўлиб-бўлиб ҳам бажарилиши мумкин.

Баъзи ҳолларда мажбуриятнинг қисмларга бўлиниб ижро этилиши кредитор учун ноқулай бўлиши мумкин. Масалан, қиш фаслида сотиладиган кийимларни бир неча чоракка бўлиб, баҳор ва ёз фаслларида етказиб берилиши хўжалик ҳисобида иш кўрувчи савдо ташкилотини қаноатлантирмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда бошқача тартиб қонун ҳужжатларида, шартномада назарда тутилган бўлмаса ёки иш муомаласи одатларидан ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, кредитор мажбуриятнинг қисмларга бўлиб бажарилишини қабул қилмасликка ҳақли (ФК, 239-модда). Бундай ижрони кредитор қабул қилмаса, қарздор мажбуриятни лозим даражада бажармаган ёки бутунлай бажармаган ҳисобланади.

Баъзи ҳолларда икки томонлама мажбуриятларда кимнинг энг аввал ўз мажбуриятини ижро этиши лозимлиги маълум бўлади. Масалан, воситачилик

шартномаси бўйича воситачи аввал ўз мажбуриятини бажаради, нарсани сотади, кейин хизмат ҳақини олади; чакана савдо магазинида олувчи товарнинг қийматини аввал тўлайди, кейин молни олади ва ҳ.к. Агар тарафлардан бири ўз мажбуриятини аввал бажариши номаълум бўлганда, агар қонун, шартнома ёки мажбурият моҳиятидан бошқача ҳол англашилмаса, шартнома юзасидан олинган ўзаро мажбуриятлар бир вақтда бажарилиши лозим бўлади.

Юқорида келтирилган қоида диспозитив характерда бўлганлиги туфайли мажбуриятнинг аввало ким томонидан бажарилиши, масалан, сотилган нарсанинг топширилиши ёки пулнинг тўланиши

25.1. Шартнома тушунчаси ва унинг бозор муносабатлари шароитидаги аҳамияти

ФКнинг 8-моддаси талабига кўра, шартномалар тарафлар ўртасида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асосларидан биридир. Шубҳасиз, бугунги кунда шартномаларга алоҳида аҳамият берилмоқда. Чунки шартномаларда бошқа юридик фактларга қараганда, тарафларнинг эрки-иродаси тўла ифодаланади. Шартномага киришувчи шахслар ким билан, қанча, қачон шартнома тузишни у туфайли етказиб берилиши лозим бўлган пул, товар, ашёларни қайси муддатларда, қандай транспортларда етказилишини, тўлов амалдаги қандай шаклларда бўлишини мутлақо ўзлари, мустақил ҳал қиладилар. Улар шартномалар тузишда эркиндирлар, шартнома тузишга мажбурлашга йўл қўйилмайди⁹.

Шартнома эркинлиги тамойилининг мазмуни ФКнинг 354-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Унга кўра, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Бунинг маъноси шундан иборатки, ҳеч ким уларни шартнома тузишга мажбур қила олмайди. Шартнома фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз хоҳишига кўра, ўз эрки иродаси билан тузилади. Албатта, уларни шартнома тузишга ундовчи сабаблар (мотив) турлича бўлиши мумкин: ўз эҳтиёжларини қаноатлантириш, фойда олишга интилиш, таъсис ҳужжатларида белгилаб қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш ва ҳ.к. Баъзан, бошқа учинчи шахслар шартнома тузиш ҳақида талаб, таклиф

⁹ Аммо бу ҳолатдан айрим истиснолар бор. Чунончи, парвоз вақтида ёки аэропорт, шохбекат, бекат, бандаргоҳда рўй бериши мумкин бўлган бахтсиз ҳодисаларда давлат мажбурий суғуртасидан ўтказилиши керак бўлган ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчилари муқаррар тарзда суғурталанадилар. //Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги “Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларининг мажбурий шахсий суғуртаси тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. 6-сон, 250-модда.

ёхуд илтимос қилишлари мумкин. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам шартнома тузиш ҳақидаги қарор фуқаро ёки юридик шахс томонидан мустақил, ўз эрки-иродаси асосида қабул қилинади. Шартнома тузиш вақтида фуқаро (юридик шахс раҳбари, вакили) фикри тиниқ, руҳий ҳолати нормал, ўзини ўзи идора қила оладиган, ўз ҳаракатларининг оқибатларини кўра оладиган ҳолда бўлиши лозим. Агар субъектнинг ички руҳий ҳолатида, онгида рўй берган бузилишлар, ташқи таъсирлар туфайли шартнома тузишга мажбур этилса, ундай шартнома ҳақиқий ҳисобланмайди. Бу шартномалар эркинлигини реал таъминлашнинг ўзига хос юридик кафолати ҳисобланади деб айтиш мумкин.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, шартномалар тузишнинг эркинлиги, ундан тарафларнинг ўзаро манфаатдорлиги, шартномада шартнома интизомининг мустаҳкамлиги (яъни, халқ тили билан айтганда, “шартноманинг пулдан қимматлиги”), унда маъмурий-буйруқбозликка асосланган жавобгарликдан кўра, мулкӣ жавобгарликнинг кенг белгиланиши ҳўжалик юритувчи субъектларни тобора ушбу ҳуқуқӣ воситадан (шартномадан) тўлароқ фойдаланишга жалб қилмоқда. Шартномаларнинг аҳамиятини кенг тушунтириш мумкин. Аммо уларнинг сараси шартномалар тўлов интизомини кучайтиради, тарафларнинг фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантиради, ўз навбатида тарафларнинг масъулиятини оширади, ҳўжаликнинг дебиторлик ва кредиторлик ҳолатини яхшилайдӣ, пировардида тарафларнинг барқарорлигини таъминлайди. Бу эса, ўз навбатида, жамиятда товарлар, хизматлар ва капиталларнинг мўл-кўллигига гаровдир.

Шу маънода соҳанинг тезкор ва таъсирчан ҳуқуқӣ механизмини яратиш, шартномалар тузиш ва бажаришни таъминлаш мақсадида мамлакатимизда “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқӣ базаси тўғрисида” қонун¹⁰ қабул қилинди, шартномаларни тузиш ва бажариш мониторинги юритилмоқда. Булар, ўз навбатида, тузилган шартномаларни тезроқ ва реалроқ ишлашига хизмат қилмоқда.

Шартнома икки ёки ундан ортиқ шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ўзаро келишувидир.

Шартнома атамаси уч маънода: юридик факт; бирор-бир юридик фактга асосланган, моддий манфаатлар тўғрисидаги ҳуқуқӣ муносабат; шахслар (фуқаролар ва ташкилотлар) нима тўғрисида ўзаро келишсалар,

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

шунинг акс эттирувчи, ифодаловчи ҳужжат маъносида ишлатилади. Бу ерда у ўзининг биринчи маъноси – юридик факт сифатида кўрилади ва ўрганилади.

Ёдингизда бўлса, юридик факт тушунчаси “Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат” мавзусида батафсил берилган эди. Унда юридик фактлар мазмуни жиҳатидан икки асосий тоифага: юридик ҳодисалар ва ҳаракатларга бўлинган эди. Юридик ҳаракатлар, ўз навбатида, ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатлар сифатида бир томонлама ва икки томонлама битимлар (шартномалар) дан иборатлиги кўрсатилган эди. Икки томонлама битимларнинг ҳаммаси (олди-сотди, ижара, қарз ва бошқалар) шартнома ҳисобланади. Бир томонлама битим, масалан, васиятнома шартнома бўла олмайди. Бинобарин, ҳар қандай шартнома битим дейилса ҳам, аммо ҳар қандай битимни шартнома деб атаб бўлмайди.

Демак, шартнома битимнинг бир кўриниши ҳисобланар экан, унга нисбатан битимга оид қоидалар, жумладан, ФКнинг 9-бобидага қоидалар татбиқ этилади. Шу билан бирга, шартнома ўзига тааллуқли бўлган бошқа махсус нормалар билан ҳам масалан, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги, “Лизинг тўғрисида”ги қонунлар, “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилари билан тайёрлов хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низом¹¹ ва бошқалар билан ҳам тартибга солинади.

Шартномадан келиб чиққан мажбуриятларга, агар қонунларда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, ФКда белгиланган мажбуриятлар ҳақидаги умумий қоидалар (ФКнинг 234-352-моддалари) қўлланилади.

Иккидан ортиқ тарафлар тузиладиган шартномаларга ҳам агар бундай шартномалар шартномаларнинг қўп тарафламалик хусусиятига зид бўлмаса, шартнома тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилади.

Шартнома ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Аммо шартноманинг ҳаракати бу билан чекланмайди. Агар бошқа юридик фактлар умумий қоида бўйича ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш билан тугалланса, шартнома мазкур юридик фактлардан фарқ қилиб, ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишдан ташқари яна ҳуқуқ нормалари билан белгиланган доираларда ҳуқуқий муносабатда

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарорига 1-илова. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003., 17-сон, 143-модда.

катнашувчиларнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солиди, ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди.

Шартнома билан вужудга келтирилган ҳуқуқий муносабат давомида шартнома тарафларнинг хатти-ҳаракатлари қанчалик қонунга мувофиқ бўлган-бўлмаганлигини ҳам текшириш имкониятини беради¹².

Шартнома тушунчасидаги асосий белги ва шарт – тарафларнинг муайян натижага эришишга қаратилган ўзаро келишувларидир. Тарафларнинг ҳар қайси томонидан шартнома бўйича олинadиган ҳуқуқ ва бурчлар ҳар хил бўлса ҳам, улар оқибатида ягона ҳуқуқий натижа беради, масалан, бирор-бир нарсага нисбатан эгалик ҳуқуқи ўтказилади ёки бирор-бир ашёдан фойдаланиш ҳуқуқи олинади ва ҳ.к.

Тарафларнинг келишувлари натижасида эришиладиган бевосита аниқ натижани мазкур шартнома тузишда тарафларнинг ўз олдиларига қўйилган асосий мақсаддан ажратиш керак. Масалан, металлургия заводи машинасозлик заводи билан муайян миқдордаги, шарт қилинган нав ва маркали пўлатни етказиб бериш тўғрисида шартнома тузади. Бу ерда тарафлар ўзаро келишувларининг бевосита натижаси металлургия заводи томонидан машинасозлик заводида шартнома билан белгиланган муддатларда ва муайян шартларга биноан маълум миқдорда пўлат етказиб бериш ҳисобланади. Шартноманинг мақсади эса ҳар икки тараф учун умумий бўлиб, тарафларнинг ҳар қайсиси шартноманинг барча кўрсаткичларини бажаришдан, пировардида фойда (даромад) олишдан иборат бўлади. Бинобарин, ҳар икки тараф ҳам шартномани лозим даражада бажаришни ўзларининг бурчлари деб биладилар.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома, асосан, мулкӣ муносабатларни расмийлаштириш учун тузилади. Баъзи ҳолларда шартнома шахсий-номулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларни ҳам расмийлаштиради. Бу адабиёт, фан ва санъат асарларини яратиш соҳасидаги ижодий фаолият билан боғлиқ бўлган шартномалар, чунончи, нашриёт шартномаси, сахна асари, киносценариялар ва бошқа шартномалар учун характерлидир.

Бундай шартномалар тарафларнинг мулкӣ ҳуқуқлари ва бурчларинигина, чунончи, муаллифлик ҳақи тўғрисидаги шартларни, муддатларни бузганлик учун жавобгарликнигина белгиламай, балки шахсий-номулкий ҳуқуқларни ҳам, масалан, муаллиф ўз асарида номини кўрсатиб ёки аноним тарзда чиқариши, асари матнига ўзгартириш киритишга рухсат бериш-бермаслик сингари номулкӣ ҳуқуқларни ҳам белгилайди.

¹² Раҳманкулов М., Роль и сущность гражданско-правового договора в условиях рыночной экономики. - Ташкент: Фан. 1994. –Б. 113-114.

25.2. Шартномаларнинг турлари

Шартнома унда иштирок этаётган тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ўзаро тақсимланишига қараб **бир томонлама**, **икки томонлама** ва **кўп томонлама** шартномаларга бўлинади.

Бир томонлама шартномада иштирок этаётган тарафларнинг бирида фақат ҳуқуқ бўлиб, ҳеч қандай мажбурият бўлмайди, иккинчи тарафда эса фақат мажбурият бўлади. Масалан, қарз шартномасида қарздор олган пул суммасини ўз вақтида қарз берувчига тўлаш мажбуриятига ва кредитор эса уни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Икки томонлама шартномада эса ҳар икки тараф ҳам мустақил ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўлади. Бундай шартномага олди-сотди шартномасини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу шартнома бўйича сотувчи сотилган ашёнинг баҳосини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, сотилган ашёни олувчига топширишга мажбур, олувчи эса – олаётган ашёнинг баҳосини тўлаши зарур бўлиб, сотиб олинган ашёни талаб қилиб олишга ҳақли.

Фуқаролик муомаласида тузиладиган шартномаларнинг кўпчилиги икки томонлама, яъни юқорида кўрсатилган олди-сотди шартномасидан ташқари маҳсулот етказиб бериш, мулк ижараси, пудрат ва бошқа шартномалардан иборат бўлади.

Кўп томонлама шартномалар ҳам мавжуд бўлиб, унда тарафлар уч ва ундан ортиқ бўлади. Бундай шартларда бир пайтнинг ўзида ҳар бир тарафда муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар бўлиши характерлидир. Масалан, франшизинг, лизинг шартномалари.

Шартномалар **ҳақ бараварига** ва **текинга** тузиладиган шартномаларга бўлинади. Ҳақ бараварига тузиладиган шартномалар бир тараф топширган мулки, қилган хизмати эвазига пул ёки мулк билан ҳақ олади. Масалан, бир тараф вақтинчалик фойдаланиш учун мулкни ижарага олувчи ундан фойдалангани учун ижара ҳақи тўлашга мажбур бўлади. Бундай ҳақ бараварига тузиладиган шартномаларга олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, айирбошлаш, пудрат ва бошқа кўплаб шартномаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Агар қонун ҳужжатларидан бошқача қоида келиб чиқмаса, шартноманинг мазмуни-моҳиятидан ўзгача ҳол англашилмаса, шартнома ҳақ эвазига тузилган шартнома деб ҳисобланади.

Текинга тузиладиган шартномада эса бир тараф бошқа бир тараф фойдасига ҳақ олмай, бирор-бир мулкни топшириш, бирор ишни бажариши мумкин. Масалан, ҳадя шартномаси бўйича мулк эгаси ўз мулкни бошқа

бир шахсга текинга беради. Текин фойдаланиш, фоизсиз қарз шартномалари ҳам бепул тузиладиган шартномаларга киради.

Шартномалар тузилиш пайтига ва мазмунига қараб *консенсуал* ва *реал* шартномаларга бўлинади.

Консенсуал шартномалар ҳуқуқ ва мажбуриятлар тарафларнинг келишувлари асосида қонун талаб қилган шаклда расмийлаштирганлари заҳоти тузилган ҳисобланади. “Консенсуал” сўзи латинча “консенсус” сўзидан олинган бўлиб, “келишув” маъносини билдиради. Консенсуал шартномага мисол қилиб олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, пудрат, мулкни ижарага бериш каби шартномаларни кўрсатса бўлади. Фуқаролик ҳуқуқида аксарият кўпчилик шартномалар консенсуал шартномалар гуруҳига киради.

Реал шартномалар бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар тарафлар ўзаро келишган ва шартнома нарсаси ашё ёки пул топширилган пайтдан вужудга келади.

“Реал” сўзи латинча “рес” сўзидан олинган бўлиб, “ашё” маъносини билдиради. Реал шартномага мисол қилиб қарз, омонат, ҳадя, текин фойдаланиш шартномаларини кўрсатиш мумкин.

Учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартномалар умумий қоида бўйича шартномадан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар шартнома тузишда қатнашган тарафлар учун пайдо бўлади. Айрим ҳолларда шартнома учинчи шахс фойдасига тузилиши ҳам мумкин. Учинчи шахс фойдасига тузилган шартномага мисол қилиб суғурта шартномасини кўрсатиш мумкин. Учинчи шахс шартномада алоҳида тараф ҳисобланмайди. Бироқ, ФКнинг 362-моддасида кўрсатилганидек, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада ўзгача тартиб назарда тутилмаган бўлса, учинчи шахс шартнома бўйича ўз ҳуқуқидан фойдаланиш ниятини қарздорга билдирган пайтдан бошлаб тарафлар ўзлари тузган шартномани учинчи шахснинг розилигисиз бекор қилишлари ёки ўзгартиришлари мумкин эмас. Шартнома тузган шахс шартномадан келиб чиққан мажбуриятнинг учинчи шахсга нисбатан бажарилишини шарт қилган бўлса, бу ҳақда шартномада бошқача ҳол кўрсатилмаган бўлса, мажбуриятнинг бажарилишини шартномани тузган шахс ҳам, фойдасига мажбуриятнинг бажарилиши кўрсатилган учинчи шахс ҳам талаб қилиши мумкин.

Агар учинчи шахс ўзига шартнома бўйича берилган ҳуқуқдан воз кечса, шартнома тузган шахс, агар шартноманинг мазмунига хилоф келмаса, бу ҳуқуқдан ўзи фойдаланиши мумкин.

Шартномалар, шунингдек оммавий шартнома, қўшилиш шартномаси ва дастлабки шартнома каби турларга ҳам бўлинади.

Ташкилот тарафидан тузилган ҳамда унинг бундай ташкилот ўз фаолияти хусусиятига кўра ўзига мурожаат қиладиган ҳар бир шахсга нисбатан амалга ошириш шарт бўлган товарлар сотиш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш соҳасидаги вазифаларини (чакана савдо, жамоат транспортида йўловчи ташиш, алоқа хизмати, электр қуввати билан таъминлаш, тиббий хизмат, меҳмонхона хизмати ва бошқаларни) белгилаб қўядиган шартнома тузишда бир шахсни бошқа шахсга нисбатан афзал қўришга ҳақли эмас (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардан ташқари).

Товарлар, ишлар, хизматларнинг баҳоси; шунингдек оммавий шартноманинг бошқа шартлари ҳамма истеъмолчилар учун бир хил қилиб белгиланади. Ташкилотнинг истеъмолчига тегишли товарларни бериши, хизматлар кўрсатиши, унинг учун тегишли ишларни бажариш имконияти бўла туриб оммавий шартнома тузишдан бош тортишига йўл қўйилмайди. Ташкилот оммавий шартнома тузишдан асоссиз бош тортганида харидор (мижоз) уни суд орқали шартнома тузишга мажбур қилиш имкониятига (ФК, 358-модда) эга. Маиший пудрат, йўловчи ташиш, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномалари оммавий шартномалардир.

Шартларини тарафлардан бири формулярлар ёки бошқа стандарт шаклларда таърифлаган ҳамда иккинчи тараф фақат таклиф қилинган шартномага бутунлай қўшилиш йўли билан қабул қилиши мумкин бўлган шартнома қўшилиш шартномаси дейилади. Бундай шартномаларга мисол қилиб ҳаво ва темир йўл транспортида юк ва йўловчилар ташиш шартномаларини кўрсатиш мумкин. Одатда, бундай шартномалар мазмуни ҳамма учун деярли бир хил бўлиб, олдиндан белгилаб қўйилади ва бинобарин, мижоз унинг шартларини бошқача тузишни таклиф этиш имкониятига эга эмас. Бироқ қўшилиш шартномаси мижознинг ўз ихтиёри, эрки ва иродаси билан шартномага қўшилишини билдиради. Бундай шартномаларни асло бир томонлама битим деб ҳисоблаш мумкин эмас. Қўшилиш шартномасини бекор қилиш ёки шартномаларини ўзгартириш асослари ФКнинг 360-моддасида назарда тутилган.

Дастлабки шартнома бўйича тарафлар келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатиш ҳақида дастлабки шартномада назарда тутилган шартлар асосида шартнома тузиш (асосий шартнома) мажбуриятини оладилар.

Дастлабки шартнома асосий шартнома учун белгиланган шаклда, борди-ю, асосий шартноманинг шакли аниқланмаган бўлса, ёзма шаклда

тузилади. Дастлабки шартноманинг шакли тўғрисидаги қоидаларга риоя қилмаслик унинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади. Дастлабки шартномада асосий шартноманинг нарсасини, шунингдек бошқа муҳим шартларини белгилаб қўйиш имконини берадиган шартлар бўлиши керак. Дастлабки шартномада асосий шартномани тузиш муддати кўрсатилган бўлиши лозим, агар кўрсатилмаган бўлса, дастлабки шартнома тузилган вақтдан бошлаб бир йил ичида тузилиши шарт (ФК, 361-модда). Биржаларда тузиладиган турли хил шартномалар, жумладан, форвард, фьючерс, опцион битимлар – дастлабки шартномалардир.

Бундан ташқари шартномаларни: биринчидан, *мулкни топширишга қаратилган*; иккинчидан, *ишларни бажаришга қаратилган*; учинчидан: *хизматлар бажаришга қаратилган*; тўртинчидан, *турли хил тузилмаларни таъсис этишга йўналтирилган* тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. Қуйида уларни янада кенгроқ кўриб чиқамиз.

Биринчи гуруҳда мулкни топшириш асосида муҳим мезон саналади ва ўз навбатида мулкни ҳақ эвазига ва текинга топширишни чегаралаш имконини беради. Ниҳоят, мулкни ҳақ эвазига ва текинга топширишга қаратилган шартнома ўтказиладиган ҳуқуқ ҳажмига кўра ажратилади. Натижада тўртта кичик гуруҳ ташкил топади. Буларга мулкни ҳақ эвазига хўжалик юритувга ёки оператив бошқарувга ёхуд мулк қилиб топшириш (олди-сотди, айирбошлаш, рента ва умрбод таъминлаш шарти билан уй-жойни бериш, қарз ва кредит, банк омонати ва банк ҳисобварағи), мулкдан ҳақ эвазига фойдаланишга топшириш (ижара шартномаси, уй-жой ижараси, франшизинг), текинга мулк қилиб хўжалик юритиш, оператив бошқаришга топшириш (ҳадя), ҳақ эвазига фойдаланишга (франшизинг) шунингдек, текинга фойдаланишга топшириш (ссуда) киради.

Иккинчи гуруҳнинг хусусияти шундаки, мажбур бўлган шахснинг ҳаракатлари ундан ажратиладиган натижани келтириб чиқаради ва шу натижа шартнома предмети бўлади. Уларни ички гуруҳга бўлишга тўхталадиган бўлсак, мазкур ҳолатда муайян юридик-техник белгига кўра қўлланилади, яъни: тасодифан натижага эриша олмаслик хавфи қайси тарафга тегишли бўлиш. Бунда таваккалчилик хавфи пудрат шартномасида - пудратчига; илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари пудрати шартномасида – буюртмачига юклаш мос келади.

Бугунги кунда ишларни бажариш ва хизмат кўрсатишга оид шартномалар мустақил шартнома турлари ҳисобланиб, қонунда улар ўртасидаги умумийликка ҳам эътибор берилган. Мазкур ҳолатни биз илмий текшириш ва технология ишлари ва ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасига доир бобларга муайян даражада пудрат шартномасига доир

ҳавола нормалар борлигида кўришимиз мумкин (масалан, ФК 694-моддасида берилган ҳавола).

Учинчи гуруҳга кирувчи (хизмат кўрсатишга доир) шартномалар ҳақ эвазига ва текинга тузиладиган шартномаларга бўлинади. Хизмат кўрсатишга доир шартномаларнинг аксарият кўпчилиги ҳақ эвазига тузилади (ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномаси, ташиш шартномаси, транспорт экспедицияси, банк омонати, банк ҳисобварағи, ҳисоб-китоблар, омонат сақлаш, суғурта воситачилик, топшириқ, мол-мулкни ишончли бошқариш шартномаси кабилар).

Текинга тузиладиган шартномаларга эса агарда қонунда, бошқа норматив ҳужжатлардаёки шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса фақатгина топшириқ шартномасини кўрсатиш мумкин. Бироқ ФК 818-моддасида 356-модда 4-қисмига ҳавола мавжуд бўлиб унга кўра, ҳақ тўлашни назарда тутадиган шартномада баҳо назарда тутилмаган ва шартнома шартлари бўйича белгиланиши мумкин бўлмаган ҳолларда шартномани бажарганлик учун ўхшаш вазиятларда одатда шундай товарлар, ишлар ёки хизматлар учун олинадиган баҳо бўйича ҳақ тўланиши кераклиги кўрсатиб ўтилган.

Тўртинчи гуруҳ таркибига кирувчи шартномалар тузиш мақсадини ҳисобга олган ҳолда бўлинади. Биринчи ҳолатда юридик шахсни ташкил қилиш мақсади кўзга ташланса (масалан, тўлиқ ширкатни ташкил этиш, Масъулияти чекланган жамият ва Кўшимча масъулиятли жамият, ассоциация ва иттифокни, Акциядорлик жамиятини ташкил этиш ҳақидаги таъсис шартномалари), кейинги ҳолатда юридик шахсни ташкил этмаган ҳолда ҳамкорликда фаолиятни юритиш, яъни бунда ҳуқуқ субъекти ҳисобланмаган, юридик шахс мақомига эга бўлмаган, масалан оддий ширкат шаклидаги тузилмани барпо этиш мақсади кўзга ташланади.

Бундан ташқари, тарафлари фақат хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобланган хўжалик шартномалари ҳам борки улар ўзига хос хусусиятлари, тарафлари ва уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, тузиш ва расмийлаштириш тартиби ва бошқа жиҳатлари билан ажралиб туради.

Хўжалик шартномаси деб, тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини оладиган, иккинчи тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишувга айтилади.

Бундан ташқари, ички хўжалик шартномаси ҳам борки, у қоида тариқасида, хўжалик юритувчи субъект ва унинг таркибий бўлинмалари

ўртасида ёки хўжалик юритувчи субъект ва унинг ходими (бир гуруҳ ходимлари) ўртасида тузилади.

Хўжалик шартномалари билан боғлиқ махсус нормалар Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонунида ўз аксини топган¹³.

Юридик шахслар, шунингдек юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган жисмоний шахслар хўжалик шартномаларининг субъектлари (тарафлари) бўлади.

Шу билан бир қаторда хўжалик шартномаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар қуйидагилардир:

биринчидан – шартнома фақат тадбиркорлик фаолияти соҳасида, яъни фойда олиш мақсадида;

иккинчидан – шартнома юридик шахслар ва якка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорлар ўртасида;

учинчидан – шартнома товарлар бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш тўғрисида;

тўртинчидан – шартнома фақат ёзма тарзда тузилади¹⁴.

“Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасида хўжалик шартномасига нисбатан қўйиладиган талаблар назарда тутилган. Унга асосан, хўжалик шартномаси шартнома предметини етказиб бериладиган товарнинг (ишнинг, хизматнинг) миқдори, сифати, ассортимент ва баҳосини, шартноманинг бажарилиш муддатларини, ҳисоб-китоб қилиш тартибини, тарафларнинг мажбуриятларини, шартнома мажбуриятлари бажарилмаганда ёки лозим даражада бажарилмаганда тарафларнинг жавобгарлигини, низоларни ҳал этиш тартибини ҳамда тарафларнинг реквизитларини, шартнома тузилган сана ва жойни, шунингдек бундай турдаги шартномалар учун қонун ҳужжатларида белгиланган ёки тарафлардан бирининг аризасига кўра ўзаро келишувга эришиш лозим бўлган бошқа муҳим шартларни назарда тутиши керак.

Хўжалик шартномасида ҳисоб-китоб қилиш тартиби белгиланаётганда товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини қонун ҳужжатларида белгиланганидан кам бўлмаган миқдорда олдиндан тўлаб қўйиш албатта назарда тутилган бўлиши керак.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 9, 170-модда

¹⁴ Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Дарслик. Тошкент. ТДЮИ, 2003. -179 б.

Хўжалик шартномасини тузишда тарафлар тегишли турдаги шартномалар учун ишлаб чиқилган ҳамда ҳуқуқий экспертизадан белгиланган тартибда ўтказилганидан сўнг эълон қилинган ўзларининг намунавий ёки типовой шартларига (шаклларига) амал қилишлари мумкин.

Контракция шартномаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштирувчи жойлашган ерда тузилади. Контракция шартномасида бошқа талаблар билан бир қаторда етказиб берилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти учун қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан кам бўлмаган миқдорда аванс тўловлари назарда тутилган бўлиши лозим.

Хўжалик шартномалари уларни имзолашга тайёрлаш жараёнида хўжалик юритувчи субъектларнинг юридик хизмати ёки жалб этилган адвокатлар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқлиги юзасидан текшириб қўрилиши керак. Шартномаларни уларнинг имзоларисиз тузишга йўл қўйилмайди.

Қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг икки юз бараваридан ортиқ суммадаги хўжалик шартномалари хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизматининг ёки жалб этилган адвокатларнинг ёзма ҳулосасидан кейингина тузилади.

25.3. Шартноманинг мазмуни

Шартноманинг мазмунини унинг бандлари (шартлари, реквизитлари) ташкил этади. Амалдаги қонунчиликка кўра, агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартнома шартлари (бандлари) муҳим, одатдаги ва тасодифий шартларга бўлинади. Шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек, тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олинishi зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади. Баъзи шартномалар учун хос муҳим бандлар қонун билан белгиланади. Чунончи, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасида, “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек, уларнинг бажарилиш мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-

сонли қарори билан тасдиқланган Низомнинг II бандига мувофиқ, шартномаларда қуйидагилар кўрсатилади:

- шартноманинг мавзуси, маҳсулотнинг номи, ассортименти, миқдори (ҳажми), сифати, нархи (турлари бўйича);

- шартноманинг умумий суммаси;

- томонларнинг ҳуқуқлари ва ўзаро мажбуриятлари;

- маҳсулотларни етказиб бериш тартиби ва шартлари, топшириш – қабул қилиб олиш (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш) пунктлари ва даврлари (муддатлари);

- идишга, маркировка қилишга, ўраш-жойлашга қўйиладиган талаблар;

- ҳисоб-китоблар тартиби, шакли ва муддатлари, томонларнинг тўлов, почта ва юклаб жўнатиш реквизитлари;

- шартнома мажбуриятлари бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажармаганлиги учун томонларнинг мулкӣ жавобгарлиги;

- низоларни, форс-мажор ҳолатларни ҳал этиш тартиби, томонларнинг реквизитлари, шартнома тузилган сана ва жой.

Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш юзасидан тузиладиган контрактация шартномаларида давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган ҳамда хўжаликлар ихтиёрида қоладиган маҳсулотларнинг сорти ва миқдори ҳам кўрсатилади.

Одатдаги шартлар муайян мажбуриятга оид муносабатни тартибга соладиган диспозитив нормалар билан белгиланадиган шартлар ҳисобланади. Бундай шартлар одатдагидек назарда тутилади. Масалан, мулк ижараси шартномасида мулкни майда (жорий) таъмирлаш шарт қилиб кўрсатилса ҳам, кўрсатилмаса ҳам бўлади, чунки бу шарт тўғрисида қонунчиликда (диспозитив характердаги) кўрсатма берилган.

Тасодифий шартлар умумий ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинмаган масалалар бўйича ўзаро келишув бўлиб кўрилади. Чунончи, ижарага олинган мулкни таъмирлаш муддати тўғрисидаги масала тасодифий шартлардан бири ҳисобланади.

Шартномада унинг айрим шартлари тегишли турдаги шартномалар учун ишлаб чиқилган намунавий шартлар билан белгиланиши назарда тутилиши мумкин. Шартномада намунавий шартларга ҳавола қилинмаган ҳолларда бундай намунавий шартлар тарафларнинг муносабатларига иш муомаласи одатлари сифатида қўлланилади (ФК, 359-модда).

25.4. Шартнома тузиш

Шартноманинг тузилиши ФКнинг 354-моддасида кўрсатилганидек, агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартноманинг умумий тартибда тузилиши икки давр билан белгиланади. Биринчи давр – шартнома тузишга таклиф қилиш даври; бу оферта, шартнома тузишга таклиф қилувчи эса, офферент, деб аталади.

Иккинчи давр – шартнома тузиш тўғрисидаги таклифни қабул қилиш даври; бу акцепт, таклифни қабул қилувчи акцептант деб айтилади.

Шартнома тузишнинг умумий тартибига оид қоидалар ФКнинг 364-381-моддаларида берилган. Бу қоидаларда айтилишича, агар шартнома тузиш тўғрисидаги таклиф (оферта) жавоб учун муддат тайинлаб қилинган бўлса, бу ҳолда шартнома иккинчи тараф (акцептант) томонидан таклифнинг қабул қилинганлиги тўғрисидаги жавоб шу муддат ичида таклиф қилувчи (офферент) томонидан олинган ҳолдагина тузилган ҳисобланади. Оферта йўллаган шахс унинг акцептини олган пайтдан шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартнома тузилиши учун тарафлар ўзаро келишувининг ўзигина кифоя эмас. Бу келишув тегишли шаклда расмийлаштирилган бўлиши шарт. Шартномаларнинг шакли ФКнинг 366-моддасида белгиланган қоидаларга мувофиқ бўлиши шарт. Унга асосан, агар қонунда муайян турдаги шартномалар учун маълум бир шакл белгилаб қўйилмаган бўлса, шартнома битимлар тузиш учун назарда тутилган ҳар қандай шаклда тузилиши мумкин.

Нотариал тасдиқланиши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт бўлган шартнома нотариал тасдиқланган ёки рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан, нотариал тасдиқланиши ва рўйхатдан ўтказилиши зарур бўлганда эса – шартнома рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар тарафлар шартномани муайян шаклда тузишга келишган бўлсалар, гарчи қонунда бу турдаги шартномалар учун бундай шакл талаб қилинган бўлмаса-да, шартнома белгиланган шаклга келтирилганидан кейин тузилган ҳисобланади.

Ёзма шартнома тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан; шунингдек, почта, телеграф, телетайп, телефон, электрон алоқа ёки ҳужжат шартномадаги тарафдан чиққанлигини ишончли суратда аниқлаш имконини

берадиган бошқа алоқа ёрдамида ҳужжатлар алмашиш йўли билан тузилиши мумкин.

Шартнома тузиш ҳақидаги таклиф (оферта) акцептантга билдирилгунича қақриб олиниши мумкин. Бироқ у акцептант томонидан қабул қилиб олинган бўлса, акцептлаш учун белгиланган муддат давомида қақриб олиниши мумкин эмас.

Оферта муайян шахсга ҳам, номуайян шахсларга ҳам қаратилган бўлиши мумкин. Масалан, маҳсулотни реклама қилиш, ўз хизматини таклиф этиб эълон бериш – номуайян шахслар доирасида йўлланган оферта ҳисобланади. Бундай офертани, одатда, оммавий оферта деб ҳам юритилади.

Оферта юборилган шахсинг уни қабул қилганлиги ҳақидаги жавоби акцепт ҳисобланади. Акцепт тўлиқ ва писандасиз бўлмоғи шарт. Агар қонундан, иш муомаласи одатидан ёки тарафларнинг иш бўйича аввалги муносабатларидан бошқача маъно келиб чиқмаса, сукут сақлаш акцепт бўлмайди.

Агар шартнома тўғрисидаги таклиф (оферта) жавоб учун муддат тайинланмасдан, оғзаки равишда қилинган бўлса, иккинчи тараф (акцептант) бу таклифни қабул қилганлигини дарҳол таклиф қилувчига (офферентга) билдирган ҳолдагина шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар бундай таклиф ёзма равишда қилинган бўлса, таклифни қабул қилганлик (акцепт) тўғрисидаги жавоб уни олиш учун лозим бўлган нормал вақт давомида олинган тақдирдагина, шартнома тузилган ҳисобланади.

Агар шартнома тузишга рози бўлганлик тўғрисидаги кечиктирилиб олинган жавобдан унинг ўз вақтида юборилганлиги маълум бўлса, бу ҳолда таклиф қилувчи шахс (офферент жавобнинг кечиктирилиб олинганлиги тўғрисида иккинчи тараф (акцептант)ни дарҳол хабардор қилсагина жавоб кечиктирилган ҳисобланади. Бу ҳолда жавоб айна пайтда янги таклиф (оферта) ҳисобланади.

ФКнинг 375-моддасида кўрсатилганидек, офертада таклиф қилинганидан бошқача шартлар асосида шартнома тузишга розилик билдириш тўғрисидаги жавоб акцепт ҳисобланмайди. Бундай жавоб акцептдан бош тортиш ва айна вақтда янги оферта ҳисобланади.

Одатда, шартномада у тузилган жой кўрсатиб ўтилиши керак. Агар шартномада унинг тузилган жойи кўрсатилмаган бўлса, шартнома оферта йўллаган фуқаронинг яшаш жойида ёки юридик шахсинг жойлашган ерида тузилган ҳисобланади (ФК, 376-модда).

Айни пайтда “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонунда белгиланишича, контрактация шартномалари қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштирувчи жойлашган ерда тузилади.

Юқорида айтганимиздек, шартномалар тузишда тарафлар эркиндирлар. Бинобарин, ҳеч қайси тараф шартнома тузишга мажбур қилинмайди. Бирок айрим ҳолларда мажбурий шартнома тузилиши мумкин. Бунда шартнома тузиш ўзи учун мажбурий бўлган тараф оферта олган кундан бошлаб ўттиз кун ичида бошқа тарафга акцепт тўғрисида, акцептдан воз кечиш ҳақида ёки бошқача шартлар асосида акцептлаши ҳақида (шартнома лойиҳасига ўзининг эътирозлари баённомасини қўшган ҳолда) билдириш йўллаши лозим.

Башарти, шартнома тузиш офферент учун мажбурий бўлса-ю, у ўз таклифларига бошқача шартлар асосида акцептлаш олса (шартнома лойиҳасига эътирозлар баённомаси билан бирга), у ҳолда бу тараф билдириш хабарнома олинган ёки акцепт муддати тамом бўлган кундан бошлаб, ўттиз кун ичида келишмовчиликларни бартараф этиш учун судга мурожаат қилишга ҳақли.

Шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур этиш талаби билан судга мурожаат қилишга ҳақли. Шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлайётган тараф шу туфайли етказилган зарарни бошқа тарафга тўлаши шарт.

Шартнома тузиш вақтида вужудга келган келишмовчиликлар судда кўриб чиқилган ҳолларда, келишмовчиликларга сабаб бўлган шартлар суд томонидан белгиланади.

Шунингдек, шартномалар ким ошди савдосида ҳам тузилиши мумкин. Бундай ҳолларда объектни, мулкни, товарни олди-сотди шартномаси ким ошди савдосини ўтказган ташкилот билан савдода ғолиб чиққан шахс (ашёнинг мулкдори, мулкрий ҳуқуқ эгаси ёки ихтисослашган ташкилот) ўртасида тузилади. ФКнинг 374-моддасида белгиланганидек, қонунда кўрсатилган ҳолларда, ашёни ёки мулкрий ҳуқуқни сотиш тўғрисидаги шартномалар фақат ким ошди савдоси ўтказиш йўли билан тузилиши мумкин. Шунингдек, ким ошди савдоси суд қарорлари ижросини таъминлаш учун ҳам ўтказилади (шартнома мажбуриятлари юзасидан ундирув мажбурий равишда суд томонидан қарздорнинг мол-мулкларига қаратилган ҳолларда, бундай мол-мулкларнинг муҳофазаси таъминланмайди ҳам).

Ким ошди савдоси аукцион ёки танлов шаклида амалга оширилади. Одатда, битта иштирокчи қатнашган ким ошди савдоси ўтказилмаган ҳисобланади. Аукцион ва танловлар очиқ (бунда хоҳлаган шахслар қатнашишлари мумкин) ва ёпиқ (махсус таклиф этилган шахслар

қатнашишлари мумкин) шаклида ўтказилиши мумкин. Ким ошди савдосини ўтказиш шаклини агар қонунда бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, сотиладиган мол-мулкнинг мулкдори белгилайди.

Очиқ турдаги ким ошди савдосига қилинган таклиф (хабар)ни оммавий оферта деса ҳам бўлади. Унда ким ошди савдосининг вақти, жойи, шакли, савдога нима қўйилаётгани, ўтказиш тартиби, қатнашчиларни расмийлаштириш, савдога қўйилаётган объектнинг бошланғич нархи тўғрисидаги, шунингдек, савдога шартнома тузиш ҳуқуқи қўйилаётган бўлса, бунга бериладиган муддат ҳақидаги маълумот бўлиши мумкин.

Савдо ташкилотчиси аукцион ўтказишдан хоҳлаган вақтда, лекин у ўтказиладиган кундан камида уч кун олдин, танлов ўтказишдан эса камида ўттиз кун олдин бош тортишга ҳақли.

Бундай ҳолларда ташкилотчи иштирокчилар кўрган ҳақиқий зарарларни (харажатларни), ёпиқ савдолар ташкилотчиси ўзи таклиф этган иштирокчиларнинг реал зарарини тўлайди. Шунингдек, иштирокчиларга улар дастлаб ташкилотчига тўлаган закат пули ҳам тўланади. Айни пайтда закат савдода қатнашган, аммо ғолиб чиқмаган шахсларга ҳам қайтарилади.

Ғолиб билан ташкилотчи ўртасида савдо натижалари тўғрисида баённома тузилади. Бу баённома ашёни, объектни ёки мулк хуқуқларни олди-сотди шартномасига тенглаштирилади. Баённома имзолашдан бош тортган ғолиб чиққан шахс тўлаган закатидан маҳрум бўлади. Ташкилотчи имзолашдан бош тортганида закатни икки ҳисса қилиб, шунингдек ғолибга савдода қатнашиши туфайли етказилган зарарнинг закатдан ортиқ бўлган қисмини тўлайди.

25.5. Шартномаларни ўзгартириш ва бекор қилиш

Умумий қоида бўйича, шартнома тарафларнинг келишувига мувофиқ, ўзгартирилиши ва бекор қилиниши мумкин.

Тарафлардан бирининг талаби билан шартнома суд томонидан фақат қуйидаги ҳоллардагина ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин:

- 1) иккинчи тараф шартномани жиддий равишда бузса;
- 2) Фуқаролик кодекси, бошқа қонунлар ва шартномада тузилган ўзга ҳолатларда.

Тарафлардан бирининг шартнома бузиши иккинчи тарафга у шартнома тузишга умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар етказиши шартномани жиддий бузиш ҳисобланади.

Бир тараф шартнома бажаришда тўла ёки қисман бош тортиб, қонун ёхуд тарафларнинг келишувида бунга йўл қўйса, шартнома тегишлича бекор қилинган ва ўзгартирилган ҳисобланади.

Қонун вазият жиддий ўзгариши муносабати билан шартномани ўзгартириш ва бекор қилишга ҳам йўл қўяди. Шартнома тузишда тарафлар учун асос бўлган вазиятнинг жиддий ўзгариши, агар бошқача тартиб шартномада назарда тутилмаган бўлса ёки унинг моҳиятидан англашилмаса, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади.

Вазиятни тарафлар олдиндан кўра олганларида шартнома умуман тузмасликлари ёки анча фарқ қиладиган шартлар билан тузишлари, мумкин бўлган даражада ўзгартириши жиддий ўзгариш ҳисобланади.

Агар тарафлар шартномани жиддий ўзгарган вазиятга мувофиқлаштириш ёки уни бекор қилиш ҳақида ўзаро келиша олмаган бўлсалар, шартнома манфаатдор тарафнинг талаби билан ФКнинг 383-моддасида кўрсатилган шартлар мавжуд бўлган ҳолларда суд томонидан бекор қилиниши мумкин.

Башарти, қонун ҳужжатларидан, шартнома ёки иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса, шартнома қандай шаклда тузилган бўлса, уни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги келишув ҳам шундай шаклда тузилади. Бир тараф шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги таклифга иккинчи тарафдан рад жавоби олганидан кейингина ёки таклифда кўрсатилган ёхуд қонунда ёинки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаганида эса ўттиз кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги талабни судга тақдим этиши мумкин.

Агар қонунда ёки тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, тарафлар шартнома ўзгартирилгунча ёки бекор қилингунча мажбурият бўйича ўзлари бажарган нарсаларни қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эмаслар.